

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN SONUNDA KAFKASYA'DA OSMANLI-ALMANYA ÇATIŞMASI VE OSMANLI-ALMAN PROTOKOLÜ (23 Eylül 1918)

OTTOMAN-GERMANY CONFLICT AND OTTOMAN-GERMAN
PROTOCOL IN THE CAUCASUS AT THE END OF THE FIRST
WORLD WAR (SEPTEMBER 23, 1918)

Doç. Dr. Vasif GAFAROV
Azerbaycan Milli İlimler Akademisi
vasifqafarov@rambler.ru

Özet

Makalede Birinci Dünya Savaşı'nın son aşamasında Kafkasya'ya, özellikle Azerbaycan'a münasebette Osmanlı ve Almanya imparatorlukları arasında meydana gelen anlaşmazlıklar, çelişkiler ve çatışmalar ve bunların sonucu olarak 1918 yılı 23 Eylül tarihinde Berlin'de imzalanan Osmanlı-Almanya Protokolu incelenmiştir. 1918. yılın yazında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndan askeri yardım alıp kendi başkenti olan Bakü'yü Bolşevik-Taşnak ittifakından kurtarmak uğruna verdiği mücadele Bakü petrolünün dünya savaşında oynadığı rolle ilgili olarak uluslararası içerik arz etti. Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü yönünde askeri operasyonlara başlaması Rusya ile birlikte Almanya tarafından da sert tepki ile karşılandı. Almanya Osmanlı Devleti ile müttefik olmasına rağmen, 1918 Ağustos 27-de Rusya ile ayrılıkçı sözleşme imzalsada da sonuçta Osmanlı Devleti ile protokol imzalayarak, Azerbaycan'daki üstünlüğünü tanımaya mecbur oldu.

Anahtar Kelimeler: Kafkas İslam Ordusu, Bakü petrolü, Bakü meselesi, Osmanlı-Rusya çatışması, Osmanlı-Almanya çatışması, 27 Ağustos anlaşması, Osmanlı-Alman protokolü.

Abstract

This article aims to investigate the disagreements and contradictions between the Ottoman and Germany empires in relation to Caucasus, especially Azerbaijan in the last stage of The First World War and as a result of the Ottoman-Germany Protocol signed in Berlin on September 23, 1918.. The struggle of the Azerbaijan Republic with a military support from the Ottoman empire in the summer of 1918 to liberate the ex-capital xcapitl Baku from the bolshevik-dashnak alliance expresses international content related to the role of Baku oil in the world war The military operations of the Caucasus Islamic Army on Baku were heavily protested by Russia and Germany. Although Germany was an ally with the Ottoman state, and they signed a separatist contract with Russia on August 27, 1918, in the end, they signed a protocol with the Ottoman state and they had to recognize the power of the Ottoman state in Azerbaijan.

Keywords: The Caucasian Islamic Army, Baku oil, Baku issue, Ottoman-Russia conflict, contract dated August 27, Ottoman-Germany protocol.

Giriş

Osmanlı Devleti Brest-Litovsk barışı ile Kafkasya'da 1877-1878 yılları savaşına kadarki Türk-Rus sınırını, Batum Antlaşması ile ise 1829 yılına kadarki sınır hattını restore etse de ve hatta bu hattı aşmış olsa da Türk ordularının Kafkasya yönünde ilerlemeleri durmadı, aksine daha yoğun bir hal aldı. Bunun nedeni, Kafkasya'da, özellikle de Azerbaycan'da cereyan eden olaylardı.

Bakü'nün zengin petrol kaynakları, Güney cephelerinde kaybedilen büyük toprakların yerine Osmanlı Devleti'ni Kafkasya'da Türk bölgelerine doğru genişletmek ve nüfuz kazanmak isteği de Türk ileri harekâtını gerekli kılan faktörler sırasındaydı. Osmanlı Devleti'nin Turancı politikası açısından da Bakü şehri bir anahtar rolünü oynamaktaydı. Türkler Bakü'yü almakla Türk Dünyasına da yol açmış olacaktı. Bununla hem Türk bölgeleri kurtarılacak hem de Osmanlı Devleti yenildiği yerlerde kaybettiği kudret ve nüfuzunu buralarda kazanabilecekti (Yüceer, 1996: 44).

Henüz 1918 yılı Nisan'ında Mehmet Vehip Paşa Bakü'yü ele geçirmek ve Müslümanları kurtarmak için birlikler göndermeyi

kaçınılmaz olarak gördüklerini bildirmişti. Kaydetmek gerekir ki, Osmanlı hükümetinin bu niyeti onun müttefiki olan Almanya'yı hiç de memnun etmiyordu. Fakat o, ister istemez Osmanlı'nın bölgedeki konumu ile yüzleşmek zorunda kaldı. Bunu Almanya'nın Genelkurmay Başkanı General Feldmarşal Paul von Hindenburg'un şu değerli fikri de doğruluyor: "Türkiye sıfırdır, fakat Çanakkale'yi koruyan, Kutel-Amarı'nı ele geçiren, Mısır'a yürüyüş yapan, Ermenistan'a Rus saldırısını durduran, Türk İmparatorluğu sınırlarında bulunan yüz binlerce düşman kuvvetlerini- seçkin ordu birliklerinin dikkatini dağıtan kendine özgü ve bizim için çok değerli sıfırdır" (Musayev, 1996: 58-59).

Osmanlı-Almanya-Rusya Arasında "Bakü Krizi"

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında imzalanan 4 Haziran 1918 tarihli Batum sözleşmesinin dördüncü maddesine göre, Osmanlı hükümeti ihtiyaç olduğu takdirde Azerbaycan'a askeri yardım yapmayı taahhüt etmişti. Batum'daki Azerbaycan temsilcileri - Mehmet Emin Resulzade ve Mehmet Hasan Hacinski henüz anlaşma imzalanmadan, 2 Haziran'da metni hazır olan bu anlaşmanın dördüncü maddesine istinaden resmen Osmanlı Devleti'nden askeri yardım istediler (BOA, HR.SYS, no. 2398/7 v. 62-63; Resulzade, 1990: 39-40; Rüşdü, 1934: 7; Kurat, 1990: 669-670). Azerbaycan temsilcilerinin askeri yardımla ilgili müracaatını aynı gün Başkumandanlık Vekaleti'ne gönderen Vehib Paşa aynı zamanda Enver Paşa'ya yazıyordu ki, "Bakü ve etrafının Bolşeviklerden temizlenmesi için gerekli askeri kuvvetleri bölgeye gönderdim ve gerekirse bu kuvvetleri daha da güçlendireceğim... (ATASE, A. 4/3671, K. 2922, D. 512, F. 27.)" Aslında, Osmanlı siyasi çevreleri bu resmi müracaattan hayli önce Azerbaycan'a askeri kuvvet gönderme kararı kabul etmişlerdi. Azerbaycan temsilcilerinin Batum sözleşmesine istinaden askeri yardım için Osmanlı Devleti'ne müracaat etmeleri sadece yasal prosedürleri tamamlama amacı taşıyordu. Öte yandan, şunu da belirtelim ki, bu anlaşma henüz imzalanmamış ve onaylanmamıştı.

Almanya Osmanlı askeri kuvvetlerinin Brest-Litovsk Antlaşması ile belirlenen sınırın doğusuna geçmesini istemediğine göre, Azerbaycan'da yapılacak bir harekete karşı çıkacağı için

Osmanlı siyasi çevreleri kurulacak ordunun zahiren Azerbaycan halkından oluşturulmuş bir kuvvet olarak sunulmasına özel dikkat yetiriliyordu. Kurulan orduya “Kafkas İslam Ordusu” adının verilmesi sadece olarak Almanya'yı kuşkulandırmamak için atılmış bir adımdı. Enver Paşa'nın tutumuna göre bu durumda Almanya'nın direnci ortadan kaldırılabilirdi.

1918 yılı haziran ayı başlarından itibaren Türk birlikleri Gence yönünde hareket etmeye başladılar. Türk birliklerinin bir kısmı Kars ve Aleksandropol'dan geçip Karakilise-Dilican-Kazak ve Ağstafa vasıtasıyla, diğer kısmı ise Güney Azerbaycan-Karabağ istikametinden hareket ediyordu. 5 Haziran'da Mürsel Paşa önderliğinde Osmanlı ordusunun en iyi tümenlerinden olan 5. tümen Gence'ye girdi (Rüşdü, 1934: 24).

Enver Paşa 5 Haziran'da Batum'a geldi. Batum'da ordu birlikleri yeniden gruplaştırıldı. 1918 yılı 7 ve 9 Haziran'da Enver Paşa'nın verdiği emirlerle 3., 6. ve 9. ordulardan oluşan Doğu Orduları Grubu oluşturuldu. Grubun başkanı Vehib Paşa oldu. Türk ve Azerbaycan askeri birliklerinden oluşturulan Kafkas İslam Ordusu kumandanı görevine ise Enver Paşa'nın üvey kardeşi Nuri Paşa tayin edilmişti. Nuri Paşa henüz mayıs ayının 25'de Gence'ye girip burada kendi karargahını kurmuştu (ARPIİSSA, f. 276, siy. 3, iş 117, v. 4). Doğu Orduları Grubu Kumandanlığından 1918 yılı 29 Haziran'da istifa eden Vehib Paşa'nın yerine Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa tayin edildi. Doğu Orduları Grubu'na bağlı olan Kafkas İslam Ordusu'nun önündeki temel görev Bakü'yü almaktı. 1918 yılı 2 Haziran'da Türk askeri kumandanlığı Azerbaycan'da askeri operasyonlara başlama emri verdi (ATASE, A. 4/3671, K. 2922, D. 512, F. 27; Swietochowski, 2000: 98).

Kafkas İslam Ordusu ile Komuna birlikleri arasında 1918 yılı 27 Haziran ila 1 Temmuz arasındaki dört günlük Göyçay savaşı cephenin kaderini belirledi. Göyçay savaşı ile Komuna birliklerinin Gence üzerine saldırısı önlendi ve Kafkas İslam Ordusu Bakü yönünde harekete başladı. 20 Temmuz'da stratejik nokta olan Şamahı'yı ele geçiren İslam Ordusu artık ayın sonlarında Bakü çevresine ulaştı.

Sovyet Rusyası'nın Almanya aracılığıyla işe karışması Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'ye dahil olmasını hayli geciktirdi. Komuna kuvvetleriyle Kafkas İslam Ordusu'na karşı koyamayacağını göz önünde bulunduran Sovyet Rusyası 1918 yılının haziran ayında Almanya ile görüşmelere girip diplomatik yolla Bakü'yü elde tutmak istiyordu. Batı cephesinde ve genel olarak savaşın gidişatındaki durum Almanya'nın Bakü'ye ilgisini hayli artırmıştı. Haziran ayında İstanbul konferansına gelmiş temsilcilerle görüşmeler sırasında Almanya Rusya aracılığıyla Bakü petrolünü ele geçirmeyi kararlaştırmıştı. Kendi müttefiki Türkiye'nin ve Azerbaycan hükümetinin ona petrol vereceğine dair umudunu kaybeden Almanya elverişli durumdan yararlanmaya karar verdi. Henüz Rusya ile görüşmeler başlamadan önce, haziran ayının ortalarında Tiflis'te bulunan Almanya temsilcileri Bakü'ye saldırıya geçen Türkiye-Azerbaycan askeri birlikleri içerisine küçük Alman askeri birliğinin dahil edilmesini teklif etmişlerdi, fakat "Azerbaycan hükümeti Almanların bu teklifine kesin şekilde itiraz etti" (Hesenov, 1993: 108). Buna rağmen, Gürcistan'daki Alman askeri misyonunun başkanı General von Kress bir Alman taburunu İslam Ordusu'nun emrine vermek için yola çıkardı. Bu taburu geri çevirmek Türkiye ile Almanya arasında zaten soğuk olan ilişkileri daha da kötüleştirebilirdi. Bu nedenle Türk orduları tarafından bu taburun geçeceği Gürcistan-Azerbaycan sınırındaki demiryolu köprüsü patlatılarak ve telgraf hatları kesilerek, bu plan ustalıklı gerçekleştirilmiş ve Alman taburunun Bakü'nün ele geçirilmesinde yer alması önlenmişti (Halil Paşa, 1997: 223-224; Yüceer, 1996: 59). Bu hareket Almanya'nın Rusya ile görüşmelere başlama fikrini daha da aktüelleştirdi ve onun Bakü uğruna aktif diplomatik mücadelesi Sovyet Rusyası'nın Berlin'deki Büyükelçisi Adolf Joffe'nin bu meseleye karışması ile başladı. İslam Ordusu Bakü yönünde harekete başladığında, Joffe Brest-Litovsk anlaşmasının şartlarını bozduklarına göre, Almanlara itiraz notası verdi ve talep etti ki, onlar Osmanlı ordusunu durdurmak için işe müdahale etsinler. Henüz haziran ayı başlarında Joffe Almanya'nın Dışişleri Bakanı Richard von Külman'la yaptığı görüşmelerde beyan etmişti ki, eğer Türkler Kafkasya'daki ileri hareketine devam edip Bakü üzerine saldırıya geçerse, Rusya buna Türklere karşı savaş ilan etmekle cevap verecektir (Baumgart,

1966: 184). Almanya Azerbaycan'da cereyan eden olayların onunla ilgisi olmadığını bildirirse de yapılan tekliften yararlanmaya karar verdi ve Sovyet Rusyası'nın Almanya'ya petrol vereceği takdirde Türkiye'nin saldırısını durdurmak için işe karışacağını bildirdi. Haziran sonlarında Berlin'de yapılan Alman-Sovyet görüşmelerinde ön anlaşma sağlandı. Almanya'nın üstlendiği yükümlülüğüne karşılık Rusya da Bakü petrolünün bir kısmını ona vermeye razı olmuştu. Berlin'de yapılan Alman-Rus görüşmelerinin sonuçları hakkında Vladimir İliç Lenin 30 Haziran'da İosif Stalin'e gönderdiği gizli telgrafında yazıyordu: "Bugün, 30 Haziran'da Berlin'den Joffe'den haber gelmiştir ki, Külman Joffe ile ilk görüşmeyi yapmıştır. Bu görüşmelerden anlaşıldığına göre, Almanlar razılar ki, Türkleri Brest sözleşmesinde belirtilen sınırdaki askeri operasyonu durdurmaya mecbur etsinler, bizim için dürüst demarkasyon hattı belirlesinler. Türkleri Bakü'ye bırakmayacaklarına dair söz veriyorlar, kendileri de petrol istiyorlar. Joffe cevap vermiştir ki, biz Brest barışına ciddi şekilde uyacağız, fakat almak için vermek ilkesine tamamen razıyız. Bu habere ciddi dikkat edin ve onu Şaumyan'a çabuk iletmeye gayret edin, zira Bakü'yü elde tutmak için şimdi en ciddi olanaklar vardır. Petrolün bir kısmını, elbette, veririz" (Lenin, 1970: 131).

Almanya hükümeti Rusya karşısında üstlendiği yükümlülükleri yerine getirmek için Türkiye'ye karşı baskılarını daha da güçlendiriyordu. Almanlar her vasıtayla Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'ye doğru hareketini durdurmaya gayret gösteriyorlardı. Aksi takdirde onlar Türkiye'yi Türk ordusunda çalışan Alman subaylarını geri çağırarak tehdit ediyorlardı. Şunu da belirtelim ki, Almanlar Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü ele geçirebileceğine pek inanmıyorlardı, bununla birlikte, askeri operasyonlar sırasında petrol madenlerinin imha edilebileceğinden de rahatsız oluyorlardı. 1918 yılı temmuz ayı başlarında Almanya'nın İstanbul'daki konsolosunun sunduğu raporda Bolşeviklerin Bakü'yü sağlam biçimde muhafaza ettiği belirtiliyor ve onun alınmasının imkânsız olduğu kaydediliyordu. Bu mülahazalara dayanarak konsolos Sovyet Rusyası ile "Bakü meselesi" ile ilgili görüşmeler yapmayı önererek yazıyordu: "Eğer

biz Bolşeviklerle anlaşmaya varabilirsek, o zaman Bakü'nün petrol madenleri ve petrol rezervleri tamamen elimize zarar görmeden geçecektir. Eğer bunun aksine olarak, Bolşevikler şehri terk etmeye mecbur kalırlarsa, madenleri yakacaklar ve onda ne biz ne de Türkler petrol rezervlerinden yararlanamayacağız. Onlar olmazlarsa Kafkasya demiryollarının işleyişi çok geçmeden duracaktır” (Pipiya, 1978: 58-59).

1918 yılı Haziran ayında Merkez devletleri ile Güney Kafkasya cumhuriyetleri arasında yapılacak konferansa katılmak için İstanbul'a giden Mehmet Emin Resulzade Azerbaycan Dışişleri Bakanı Mehmet Hasan Hacinski'ye gönderdiği 19 Temmuz tarihli mektubunda konferans arifesinde “Bakü meselesi” ile ilgili oluşan uluslararası gerginliği karakterize ederek yazıyordu: “... Almanların Bakü'ye saldırıya karşı olmalarının kanıtı şu ki, Bakü'ye harp yoluyla gidilirse, Bolşevikler petrol madenlerini ve petrol rezervlerini yakarlar. Oysa, petrol savaşan müttefiklere su gibi gerekir. Buna göre de Almanlar Bakü meselesini başka türlü, barış yoluyla çözmek istiyorlar... Malumunuz olsun ki, petrol meselesi Azerbaycan-Almanya meselesinden daha ziyade Türkiye-Almanya meselesidir. Batum anlaşmasına göre petrol fazlası Türkiye'nindir. Öyle görünüyor ki, Türkler petrole vesatet edip Almanları kullanmak istiyorlarmış...” (ARPIİ SSA, f. 277, sayı 2, sayı 7, v. 46; ARDA, f. 894, sayı 10, sayı 30, v. 2).

Almanya'nın İstanbul'daki Büyükelçisi Bernsdorf Resulzade ile görüşmesinde Kafkas İslam Ordusu tarafından Bakü'ye saldırı düzenlendiği takdirde, Bolşeviklerin şehri yıkıp, petrol madenlerini imha edeceğinden rahatsız olduğunu bildiriyordu (ARPIİ SSA, f. 277, sayı 2, sayı 7, v. 46^a; ARDA, f. 970, sayı 1, sayı 7, v. 52-53). Şunu da belirtelim ki, gerçekten de Lenin petrol rezervlerinin Türklerin eline geçmesine müsaade etmemek için Stepan Şaumyan'a talimat vermişti ki, eğer Bakü elden giderse, büyük petrol tesisleri imha edilsin. 1918 yılı 23 Haziran'da Şaumyan Lenin'e yazıyordu ki, “eğer Bakü'yü korumak mümkün olmazsa ... o zaman sizin reçeteyi uyguluyoruz” (İbrahimov, 1970: 255).

Kafkas İslam Ordusu bünyesine bir Alman taburunun dahil edilmesi teklifine ret cevabı verildikten sonra Almanya Rusya ile

görüşmelere özel önem vermeye başladı. Buna paralel olarak Almanya'nın Türkiye'ye yönelik baskıları öyle bir hal aldı ki, Enver Paşa artık Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'ye doğru hareketini açıkça savunamıyordu. Onun tüm yazışmaları Almanların kontrolü altında olduğu için kendi resmi emirlerinde Bakü'ye doğru saldırının durdurulmasını talep ediyordu. Gerçekte ise o, böyle bir tutumdan uzaktı ve Kafkas İslam Ordusu'nun faaliyetleri ile ilgili gerekli talimatları gizli yolla Nuri Paşa'ya iletliyordu (Süleymanov, 1999: 215).

Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü yönünde ileri hareketini devam ettirmesi Sovyet Rusyası ile Almanya arasında diplomatik görüşmelerin aktifleşmesine neden oldu. 1918 yılı 20 Temmuz'da Şamahı'da Bakü HKS'nin Bolşevik-Taşnak birlikleri ağır yenilgiye uğratıldıktan sonra Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSR) Halk Dışişleri Komiseri Georgi Çiçerin 25 Temmuz'da Almanya'nın Rusya'daki diplomatik temsilcisi Ritzler'e nota verdi. Notada "Brest sözleşmesi koşullarının bozulmasına ve Sovyet hükümetine sadakati sarsılmaz olan Bakü arazisine yönelik Türk saldırısına" Rusya'nın itirazı bildiriliyor ve Almanya'nın bu saldırıyı önlemek için çaba göstermesi rica ediliyordu (Dokümanı vneşney politikı SSSR. T. 1, 1957: 410). Aynı gün Rusya'nın Almanya'daki Büyükelçisi Adolf Joffe'ye aynı içerikli telgraf gönderen Çiçerin "Bakü için oluşan ciddi tehlike"den bahsediyor ve Türk birliklerinin Bakü'ye saldırısını durdurmak için Almanya'nın faalleşmesini istiyordu (Dokümanı vneşney politikı SSSR. T. 1, 1957: 410). Sovyet Rusyası'nın istekleri Almanya tarafından öğrenildikten sonra Joffe'ye verilen cevaba göre Rusya'nın endişesi yersizdi. Bakü neftinde çıkarı bulunan Almanya Azerbaycan'da Türk birliklerinin faaliyetleri ile ilgili meseleyi kendi kontrolü altına aldığını ve bu nedenle Türk birliklerinin Bakü'ye doğru ilerlemesinin ertelenebileceğine de teminat verdiğini bildiriyordu.

Osmanlı siyasi çevreleri Almanya'nın Brest sözleşmesinin şartlarından caymamak, Türk askerlerini Azerbaycan'dan geri çekme taleplerine sözde razı olduklarını bildirseler de aslında Bakü'yü ele geçirmeyi kısa süre zarfında gerçekleştirmeye çalışıyorlardı. Bakü uğruna giden savaşları sürekli olarak takip

eden Rusya liderleri temmuz ayı sonlarında yeniden kendi endişelerini Almanya'ya iletiler. RSFSC Halk Dışişleri Komiseri Georgi Çiçerin 29 Temmuz'da Adolf Joffe'ye gönderdiği telgrafta bildiriyordu ki, Bakü'de Sovyet hakimiyetini kurtarmanın tek yolu oradaki Türk kuvvetlerinin geri çekilmesidir (Kurat, 1990: 545). Bu meseleyle ilgili olarak Joffe Almanya Dışişleri Bakanlığı temsilcisi Herr Busche ile görüştü ve Rusya'nın Bakü ile ilgili kaygılarını ona iletti. Herr Busche kendisinden önce Dışişleri Bakanı Paul von Hintze'nin de beyan ettiği gibi, bu endişenin abes olduğunu, Sovyet Dışişleri Komiserliği'ne gelen haberlerin- Türk birliklerinin Bakü'ye doğru ilerlemesinin kesinlikle doğru olmadığını bildirdi. Ona göre hem İstanbul'dan hem de Tiflis'ten alınan bilgiler Türklerin Almanların taleplerini kabul etmesini, Türk birliklerinin ileri hareket etmeyeceklerini ve Bakü'ye girmeyeceklerini haber veriyor. Almanlar Joffe'ye onu da bildirdiler ki, eğer Sovyet Rusyası'nın dedikleri doğru çıkarsa, Türkler verdikleri sözü tutmazlarsa, o zaman onları buna mecbur edecekler (Kurat, 1995: 546).

Joffe Berlin'den Moskova'ya gönderdiği 1 Ağustos 1918 tarihli bilgide Almanya Dışişleri Bakanlığı'nda ona söylenenlerin doğruluğunu başka kanallar aracılığıyla da kontrol ettiğini kaydediyordu. O yazıyordu ki, az önce Alman karargahından dönmüş Almanya'nın Dışişleri Bakanlığı Şube Müdürü Kriege İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Kont Bernsdorf'un 30 Temmuz tarihli telgrafını bana göndermişti. Bu telgrafta "büyükelçinin Bakü hakkında edindiği bilgilerle ilgili Enver Paşa ve sadrazam Talat Paşa'dan başka Dışişleri Bakanı Nesimi Bey ile de görüştüğü" ve her üçünün Nuri Paşa'ya Bakü'ye saldırıyı durdurma konusunda kesin bir emir gönderildiğine dair teminat verdikleri teyit ediliyordu (Kurat, 1990: 546).

İstanbul'daki Alman büyükelçisine göre, Türklerin Bakü üzerine saldırıya geçecekleri ile ilgili gelen haberler asılsızdır. Onun Osmanlı yetkililerine dayanarak verdiği bilgilere göre, bu, yalnızca Nuri Paşa'nın bireysel olarak ve Azerbaycan gönüllüleri ile gerçekleştirmek istediği bir girişim olabilirdi.

Enver Paşa'nın Bakü'ye saldırı operasyonunu gizli tutma girişimleri Almanları gerçekten de bir süre oyalayabilmişti. Fakat Temmuz sonlarında askeri operasyonların yeniden aktivleşmesi, Türkiye-Azerbaycan birliklerinin Bakü çevresine ulaşması Alman-Rus anlaşmasının gerçekleşmesini daha da hızlandırdı. Türk birliklerinin Azerbaycan'daki başarılı askeri operasyonlarından korkuya kapılan Almanya Genelkurmaylığı Ağustos başlarında meseleye açık şekilde müdahale etmeye başladı. 4 Ağustos'ta General Lüdendorff Enver Paşa'ya bildirdi ki, Azerbaycan'da askeri operasyonlar durdurulmazsa, Osmanlı Başkumandanlığı'nda bulunan Alman subayları geri çağrılacaktır. O yazıyordu: "Ben tahammül edemiyorum ki, Türkiye hâkim çevrelerinin barış anlaşması (Brest-Litovsk barışı kastediliyor – V.G.) şartlarına aykırı hareketleri Rusya ile yeni savaş tehlikesi oluştursun" (Swietochowski, 1988: 182). Buna paralel olarak Almanya hükümeti Kafkasya'da bulunan askeri güçlerini de artırıyordu. 1918 yılı 4 Ağustos'ta Anzeli'deki İngiliz birliklerinin bir kısmı Bakü'ye girdikten sonra General Lüdendorff'un emriyle Ukrayna'dan Karadeniz aracılığıyla Gürcistan'daki Alman askeri misyonunun başkanı von Kress'in emrine bir süvari ve bir yaya tugayı gönderildi. 1918 yılı 20 Ağustos tarihine kadarki bilgiye göre, Almanya'nın Gürcistan'da 214 subayı ve 5050 askeri vardı. Almanlar mümkün tüm vasıtalarla Türklerin tek başına Bakü'ye doğru saldırısını durdurmaya çalışıyorlardı.

Bakü'nün yitilmesiyle bir türlü barışamayan Sovyet Rusyası Almanya ile paralel olarak Osmanlı Devleti'ne karşı da diplomatik-siyasi baskılarını güçlendirdi. 1918 yılı 8 Ağustos'ta RSFSC Halk Dışişleri Komiseri Çiçerin Moskova'daki Osmanlı Büyükelçisi Galip Kemal beyle görüşerek Bakü'ye Türk saldırısının durdurulmasını talep etti. Bu görüşmede taraflar birbirlerini Brest-Litovsk anlaşmasının şartlarını ihlalle suçladılar. Çiçerin Türk birliklerinin Bakü'ye doğru ilerlediğini büyükelçiye ileterek bildirdi ki, Türkiye böyle yapmakla artık Brest-Litovsk anlaşmasının hükümlerini çiğnemiştir ve Rusya topraklarına girmiştir. Galip Kemal Bey ise, Çiçerin'in dikkatini şöyle bir meseleye yöneltti ki, Brest-Litovsk anlaşmasını Türkiye değil, Rusya çiğnemektedir ve muhtemelen Çiçerin'in yaşananlara ilişkin daha fazla bilgisi yok. Türk

büyükelçisine göre, Osmanlı birliklerinin Azerbaycan'a girmekte amacı hiç de bu araziye ele geçirmek değil, buradaki Ermeni çeteleri ile mücadele etmek, Azerbaycan ahalisini, burada bulunan Osmanlı tebaasını ve esirlerini bu haydut çetelerinden korumaktır. Türk büyükelçisinin bu iddiası yalnız kısmen doğrudur. Çiçerin'le Türk büyükelçisinin görüşmesi çok soğuk bir şekilde sona erdi (Kurat, 1990: 547).

Galip Kemal beye göre, Rusya'da iç durum çok karışık olduğundan bu şartlar altında sözleşme şartlarını uygulamanın imkânı yoktur. Böyle bir durumda kendisinin Rusya'da kalmasına gerek ve ihtiyaç duymayan Galip Kemal Bey Alman Büyükelçi Mirbach'ın suikast sonucu öldürülmesinden (6 Temmuz 1918) sonra Moskova'da güvenliğinin sağlanmasının zor olduğunu bildirerek 9 Ağustos'ta Moskova'yı terk etti. Böylece, 1918 yılı 9 Ağustos'ta İstanbul'la Moskova arasında doğrudan diplomatik ilişkiler kesildi. Bundan sonra Sovyet Rusyası Almanya'ya karşı diplomatik baskılarını daha da güçlendirdi.

1918 yılı ağustos ayı ortalarında Bakü'den Moskova'ya giden bir bolşevikin verdiği geniş bilgiden sonra Rusya yönetimi anladı ki, son günlerde Bakü etrafında görece sessizliğin oluşması Türk birliklerinin Bakü üzerine saldırıdan vazgeçmesi ile değil, aksine, kesin saldırıya hazırlık çalışmalarının yapılması ile ilgiliymiş. Çiçerin 18 Ağustos'ta Joffe'ye telgraf çekerek, onu mevcut durumdan haberdar etti. Çiçerin telgrafında bildiriyordu ki, Almanya Bakü etrafında yaşananlar konusunda ya Sovyet Rusyası'nı kandırıyor, ya da muhtemelen, orada cereyan eden olaylardan tamamen habersizdir. Telgrafta, ayrıca Bakü etrafında savaşların yaşanması, Bakü'nün koşulsuz teslim edilmesi ile ilgili Türk komutanları tarafından buradaki yetkililere mektupların gönderilmesi de Joffe'ye iletildi (Kurat, 1990: 547).

1918 yılı 19 Ağustos'ta RSFSC-nin Berlin'deki Büyükelçisi Joffe Almanya Dışişleri Bakanlığı'na yeni bir nota verdi. Notada "Almanya hükümetinin teminatlarına aykırı olarak Türk birlikleri bünyesinde Alman eğitimcilerin yer aldığı" iddia ediliyor ve Türklerin başarıları bu eğitimcilerin yardımları ile ilişkilendiriliyordu. Sonunda Almanya hükümetinden Bakü ile

ilgili verdiği güvencelere sadık kalması ve Türk ordularının Bakü üzerine saldırısını durdurması talep ediliyordu (Dokümanı vneşney politikı SSSR. T. 1, s. 430-431). Aynı gün RSFSC Halk Dışışleri Komiseri Çiçerin Almanya'nın Moskova Başkonsolosu Hauschild'e nota sundu. Notada Türk ordularının şehrin etrafında savaştığını, 30 Temmuz'da Şevket Paşa'nın şehri teslim etmeye ilişkin çağrılarını yer almıştı. Çiçerin bildiriyordu ki: "Brest barış anlaşmasının uygunsuz biçimde çiğnenmesine, Almanya ve Türkiye hükümetleri tarafından verilmiş saysız güvencelere kesin itiraz bildirerek, rica ediyoruz, Siz Almanya hükümetine bir daha bildirin ki, Bakü'nün Türkler tarafından ele geçirilmesi büyük facia olacak ve büyük miktarda servetlerin dağılmasına neden olacaktır. Yine de umut ediyoruz ki, Almanya hükümeti bu facianın yaşanmasına izin vermeyecektir. Özellikle de, şuna dikkati çekiyoruz ki, Bakü petrolü tüm Rusya'nın ekonomisi için büyük önem arz etmektedir. Bu nedenle Rusya, onun için önemli olan ülkelerle ekonomik ilişkiler kurmaya çalışıyor" (Dokümanı vneşney politikı SSSR. T. 1, s. 428-429).

110

1918 yılı 30 Temmuz'da Bakü Komünü ordusunun Genelkurmay Başkanı Taşnak Avetisov, Şaumyan'a bildirdi ki, ordu artık karşı koyamıyor ve beyaz bayrak kaldırıp Türklerle görüşme yapmak gerekir. İngilizlerle gizli görüşmeler yapan Taşnaklar durumun umutsuz olduğunu görüp karar kabul ettiler ki, şehirdeki İsveç Konsülü'nün aracılığı ile Türk ordusunun karargâhına barış temsilciliği göndersinler. İsveç ve Danimarka konsolosları aracılık misyonuna kabul etseler de 31 Temmuz'da durum değişti ve görüşmeler yapılamadı. 30 Temmuz'da Bakü Halk Komiserleri Sovyeti'ne gelen Ermeni Ulusal Konseyi yöneticileri Bolşeviklerden hakimiyeti devretmeyi talep ettiler. Ertesi gün Bolşevikler son kez girişimde bulundular. İngilizlerin davet edilmesine karşı Bolşeviklerin kararı 10 bin kişinin katıldığı mitingde toplam iki oy aldı. Böylece, 1918 yılı 31 Temmuz'da Bakü Halk Komiserleri Sovyeti kendi yetkilerinden vazgeçmek zorunda kaldı.

Bakü'de hakimiyet sağcı Eser-Menşevik-Taşnak bloğunun eline geçti ve bu blok 1 Ağustos'ta İngiliz konsolosu McDonel'in aktif katılımıyla "Sentrokaspi ve Sovyetin Geçici İcra Komitesi Yönetim

Kurulu Diktatörlüğü” adlı gerici hükümet teşkil edildi. Yeni hükümet Lenin rejimine karşı konulan demokratik Rusya hususunda kendi bağlılığını beyan etti. Eser ve Taşnak partilerinin Bakü'nün Hıristiyan nüfusuna müracaatı ilan edildi. Müracaatta deniliyordu: “Siz Türklere karşı yalnız değilsiniz. Pek yakında müttefiklerden pek çok yardım alacaksınız” (*Bulleten Tsentrokaspiya*, 3 Avgust 1918) Aynı gün Sentrokaspi Diktatörlüğü'nün olağanüstü oturumu yapıldı ve ne pahasına olursa olsun Bakü'nün Rusya için korunması hakkında karar kabul edildi.

27 Ağustos Almanya-Rusya Antlaşması ve “Bakü Meselesi”

Kafkas İslam Ordusu'nun yaptığı başarılı askeri operasyonlarla 1918 yılı ağustos ayında Bakü'nün eşiğine varması Berlin'de yapılan Alman-Rus görüşmelerinin yoğunlaşmasına neden oldu. Dağılmış Rus ekonomisini kurtarmak için petrol Bakü'sünü Türklerin saldırılarından koruyup kendi kontrolünde tutmak Sovyet Rusyası için ne kadar büyük önem arz ediyorduyorsa, Almanya için de devam eden savaşın ihtiyaçlarını karşılamak için Bakü petrolünden yararlanmak da aynı önemi haizdi. Almanya hükümeti ve yüksek askeri kumandanlığı temsilcilerinin 1918 yılı 23 Temmuz'da Spa şehrinde yapılan ortak istişare toplantısında petrol meselesi ciddi şekilde müzakere edildi. Orduda petrole duyulan gereksinimden bahseden General Lüdendorf bildirdi ki, “savaştan önce için acilen Bakü'den petrol almamız gerekir...” (*Sovetsko-germanskiye otnoşeniya ot peregovorov v Brest-Litovske do podpisaniya Rapalsskogo dogovora*. 1968, 572.) Almanya'nın Askeri Deniz Bakanı Yardımcısı Amiral Hebbinghaus da konuşmasında özellikle kaydetti ki, “sualtı savaşı petrole bağlıdır. Durum çok ağırdır. Denizaltıların ve hava kuvvetlerinin petrol ihtiyacı sürekli artıyor. Bizim kayıtsız şartsız Bakü'den petrol almamız gerekir” (*Sovetsko-germanskiye otnoşeniya ot peregovorov v Brest-Litovske do podpisaniya Rapalsskogo dogovora*. 1968, 573). Bu toplantıda kabul edilen nihai belgede ise deniliyordu: “...Türklerin Bakü'ye doğru ilerlemesini önlemek gerekir. Bakü'nün petrol rezervlerinin işletilmesi bizim için hayati önemi haiz meseledir. Bu nedenle Rus hükümeti ile Bakü hususunda anlaşmaya varılmalı, Bakü'nün onlarda kalmasına

garanti verme zarureti doğduğu takdirde ise Bakü'ye Alman birlikleri gönderilmelidir. Majesteleri Kayzer bunun hızlandırılmasını emrediyor” (*Sovetsko-germanskiye otnoşeniya ot peregovorov v Brest-Litovske do podpisaniya Rapalsskogo dogovora*, 1968: 577).

Almanya'nın hâkim çevrelerinde, özellikle de Alman askeri kumandanlığı ile Dışişleri Bakanlığı arasında Bakü meselesine yaklaşımda bir takım görüş ayrılıkları vardı. Fakat 1918 yılı 14 Ağustos'ta General E.Lüdendorf Dışişleri Bakanı Paul Hintze ile Spa'da bir araya gelerek Bakü konusunda ortak anlaşmaya vardılar. Bu anlaşmaya göre:

1. Bakü Rusya'nın kontrolünde kalacaktı;

2. Mevcut tüm vasıtalarla İstanbul'a kömür ve diğer malların gönderilmesi durdurulacak ve Tiflis üzerinden Bakü'ye giden demiryolları Türklere kapatılacak, böylece Osmanlı Devleti'nin Bakü'ye girmesi önlenecekti;

3. Rusya ile Almanya'nın Bakü petrolünden yararlanmasını sağlayacak bir anlaşmanın imzalanması için çalışılacaktı (Baumgart, 1966: 200; Bihl, 1992:102).

Şunu da belirtelim ki, Lüdendorf bundan bir süre önce “Bakü'nün Rusya, Almanya ve Osmanlı Devleti'nin ortak kontrolüne verilmesi”ni önermişti. Ama onun bu teklifi Berlin'de Brest-Litovsk anlaşmasına ek olarak hazırlanmakta olan Alman-Rus antlaşmasına aykırı olduğu için Hintze tarafından kabul edilmemişti (Bihl, 1992: 102).

Bakü petrolü ile ilgili Berlin'de yapılan Alman-Rus görüşmelerinde anlaşma sağlansa da ve artık 1918 yılı 10 Ağustos'ta aynı ayın 27'sinde imzalanacak ek sözleşmenin tasarısı hazırlansa da (Bihl 1992, 101). Almanlar doğal olarak Osmanlı Devleti'ne bu konuda herhangi bir bilgi vermemişlerdi. Fakat 14 Ağustos'ta da Osmanlı Devleti'nin Berlin'deki Askeri Ataşesi Joffe ile yaptığı müzakereler hakkında Enver Paşa'ya bilgi veriyor ve kaydediyordu ki, Rus büyükelçisinin bildirdiğine göre, Almanlar Türklerin Bakü'ye girmelerine kesinlikle imkân vermeyeceklerine dair Ruslara yazılı teminat vermişler (Bayur, 1991: 227).

Bu arada Enver Paşa Almanya'nın Bakü meselesindeki tutumu ile ilgili Kafkas İslam Ordusu kumandanı Nuri Paşa'yı bilgi veriyordu. O, Nuri Paşa'ya gönderdiği 10 Ağustos 1918 tarihli telgrafında yazıyordu: "Kafkasya'nın durumu hakkında Almanya hükümeti ile aramızda cereyan eden müzakerat kesin sonuca vasıl olamadı. Almanlar Brest-Litovsk anlaşmasının muhafazasını, Rus hükümeti ile oluşan barışın ihlaline meydan verilmemesini ileri sürerler. Bununla birlikte, Azerbaycan'ı bir hükümet-i İslamiye olarak tanıyoruz ve nihayet bu hükümetin bizimle olan derece-i irtibatını tayin ederiz. Almanlar Bakü şehrini Azerbaycanlılara bırakmak taahhüdü altına girmek istemezlerse de teşekkür edecek Azerbaycan hükümetinin Bakü'süz yaşayamayacağını iddia ve bu noktada ısrar ediyoruz. Bununla beraber Almanlara bazı ekonomik tavizler verilmesine karşı değiliz ve Ukrayna meselesi konusunda yapılan ittifak şeklinde Kafkasya için de bir ittifak akdini Ukrayna'da uygulamasına başlanıldığı zaman Kafkasya'da uygulayacağız... (Bayur, 1991: 225-226)"

1918 yılı 31 Temmuz'da Bolşevikler Bakü'de hakimiyetten uzaklaştırılmışlardı ve onların yerine İngiliz eğilimli Sentrokaspi diktatörlüğü iktidara gelmişti. Bu dönemde Berlin'de Bakü ile ilgili Alman-Rus görüşmelerinin yapılmasına rağmen, Moskova hükümeti, Almanları olumsuz etkileyecek diye, Bakü'deki uğursuzluklarını Almanya'dan gizlemeye çalışıyordu. Almanlar Bakü'deki Bolşevik hükümetinin düşmesinden yalnız iki hafta sonra bu olaylardan haberdar olabilmişlerdi. Ama Bolşevikler bu dönemde de Türklerin Brest-Litovsk anlaşmasına ek olarak hazırlanmakta olan gizli Alman-Rus anlaşmasının on dördüncü maddesinde (bu konuda ileride ayrıntılı olarak bahsedilecektir) öngörülen demarkasyon hattının gerisine çekilmesini Almanlardan ısrarla talep ediyorlardı. Almanlar Bolşeviklerin bu ısrarlı taleplerine cevap verilmediği takdirde, Ruslardan elde ettikleri büyük ödün ve imtiyazların tehlikeye düşebileceğinden endişe duyuyorlardı ve bu nedenle Almanya'nın Dışişleri Bakanı P.Hintze "Bakü'nün alınması için ortak Türk-Alman askeri operasyonlarının yapılması" fikrini ortaya attı (Zürcher, 1978: 107-108; Baumgart, 1966: 202.). Diğer yandan da, Ağustos ayı sonlarına doğru Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü alabilme

ihhtimali ciddileştiğinden Alman siyasi ve askeri çevrelerinde “ortak Türk-Alman askeri operasyonları” fikri yeniden gündeme gelmişti. General Lüdendorf Almanya Dışişleri Bakanlığı'ndan “İngilizlerin Bakü'den çıkarılması amacıyla” ortak Türk-Alman askeri operasyonunun yapılması için Rusya'nın rızasını almayı talep ediyordu. Bu nedenle, Hintze 20 Ağustos'ta Joffe ile yaptığı müzakerelerde İngilizlerin Türk ve Alman ortak orduları tarafından Bakü'den çıkarılması için Rusya'nın rızasını almaya çalışıyordu. Fakat Joffe kesin olarak Türklerin Bakü operasyonuna katılımına karşı çıktı ve bildirdi ki, bu, hazırlanmakta olan ek Alman-Rus sözleşmesine aykırıdır (Baumgart, 1966: 201). Bu durumda sonraki müzakerede Hintze yeni bir imtiyaz önerisinde bulundu. Bu öneriye göre, İngilizlerin Bakü'den çıkarılması için ortak Türk-Alman askeri operasyonu yapılacak, ama Bakü'ye yalnızca Alman orduları girecek, Türk orduları ise şehrin kenarında kalacaktı. Bununla beraber, Almanlar Türk ordularının Brest sözleşmesine ek olarak hazırlanmakta olan Alman-Rus anlaşmasının on dördüncü maddesinde öngörülen demarkasyon hattının gerisine çekilmesi için de çalışacaklardı. Bakü Rus sivil yönetimi altında kalacaktı (Bihl, 1992: 201; Baumgart, 1966: 201). Yalnız Alman orduları tarafından Bakü'nün alınmasına onay veren Joffe bildirdi ki, Alman işgalinde olan Bakü'de Bolşevikler iktidarda olmalı ve İngiliz tehlikesi buradan uzaklaştırıldıktan sonra Almanlar şehri tahliye etmeli. Joffe'nin bu isteğini kabul eden Hintze önceki müzakerelerde kendisi tarafından da ileri sürülen Lüdendorf'un yukarıda belirttiğimiz talebini (Türk-Alman ortak orduları tarafından Bakü'nün alınması) reddetti ve kendi fikrini şöyle temellendirdi ki, bu talep hazırlanmakta olan Alman-Rus ek sözleşmesini ihlal edecektir. Hintze, ayrıca şunu da beyan etti ki, eğer Lüdendorf kendi talebinde ısrar ederse, istifa etmesi gerekecektir (Bihl, 1992: 102; Baumgart, 1966: 201). Hintze'nin bu talebinden sonra Lüdendorf da Rusya ile imzalanacak ek anlaşmayı desteklediğini bildirdi ve 22 Ağustos'ta İstanbul'da bulunan General Seeckt'e telgraf çekerek Osmanlı ordusunun belirtilen ek sözleşmenin on dördüncü maddesinde öngörülen demarkasyon hattını geçmemesi için Enver Paşa'ya baskı yapmasını istedi ve aynı zamanda, Tiflis'te bulunan von Kress'e Bakü'yü almak için Kafkasya'da bulunan tüm Alman birliklerinin

hazır duruma getirilmesi emrini verdi (Baumgart, 1966: 201-202). Böylece, Hintze'den sonra Lüdendorf da Osmanlı Devleti'ne karşı Bolşevik kartının kullanılması ve Almanya'nın Bakü'deki çıkarlarının Rusya vasıtasıyla korunabileceği kanaatine vardı.

1918 yılı 22 Ağustos'ta Hintze bildiriyordu ki, eğer Türkler kendi ordularını Bakü çevresinden geri çekerlerse ve petrol madenleri zarar görmeyecekse, o halde onlar da Bakü petrolünden pay alacaklar (Bihl, 1992: 106). Lüdendorf da Enver Paşa'ya gönderdiği telgraflarında Türk ordularının Bakü'ye saldırısını durdurmaya çalışıyor ve karşılığında petrol vaat ediyordu (Bihl, 1992: 105). Tüm bunların geniş planları olan Enver Paşa tarafından kabul edilmesi mümkün değildi ve o, kendi tutumunu artık açıkça ortaya koymaktan da kaçınıyordu.

1918 yılı haziran ayından başlayarak Berlin'de devam eden Alman-Rus görüşmeleri 27 Ağustos'ta Almanya ile Sovyet Rusya arasında Brest sözleşmesine ek anlaşmanın imzalanması ile sonuçlandı (Dokumenti vneşney politiki SSSR, T. 1, s. 437-445). Birçok yazarlar 27 Ağustos sözleşmesini Bakü hususunda anlaşma adlandırıyorlar. Fakat bu, Almanya ile Rusya arasındaki ilişkilerin büyük bir karmaşasına ilişkindi. Sekiz bölümden ve 17 maddeden oluşan sözleşmenin altıncı faslı Kafkasya'ya ilişkindi. Sözleşmenin dördüncü maddesine göre, Almanya Rusya devleti ve onun ayrı ayrı vilayetleri arasındaki ilişkilere karışmayacak ve bu nedenle de o, bu vilayetlerde bağımsız devlet kurumlarının teşkilini ne destekleyecek ne de bunun için çalışacaktı. On üçüncü maddeye göre, Rusya, Almanya'nın Gürcistan'ı bağımsız bir devlet olarak tanımasını kabul ediyordu. Anlaşmanın on dördüncü maddesi ise doğrudan Azerbaycan'a ilişkindi. Burada belirtiliyordu: "Almanya Kafkasya'da Gürcistan'ın sınırları dışında gerçekleşen askeri operasyonlarda herhangi üçüncü bir devleti desteklemeyecektir. O, Kafkasya'da üçüncü devletin askeri kuvvetleri Kür nehrinin ağzından Petropavlovsk köyüne kadar, Şamahı kazasının sınırları boyunca Eğrioba köyüne kadar, Bakü, Şamahı ve Guba kazalarının sınırları boyunca Bakü kazasının kuzey sınırlarında denize kadar olan arazilere geçmesin. Rusya da Bakü vilayetinde petrol ve petrol ürünlerinin üretilmesini tüm imkanları dahilinde artıracaktır, her ay üretilen petrolün dörtte bir kısmını, fakat

yakın bir zamanda kararlaştırılacak belirli miktardan az olmamak kaydıyla Almanya'ya verecektir” (Dokümanı vneşney politiki SSSR, T. 1, s. 443-444; Bihl, 1992: 101; Bayur, 1991: 227-229, 669-670; Swietochowski, 1918: 182-183; *İkdam*, 9 Eylül 1334/1918, № 7752). Anlaşmayı Rusya tarafından Berlin'deki Rus Büyükelçisi Adolf Joffe, Almanya tarafından ise, Dışişleri Bakanlığının stats-sekreteri, imparatorun gizli müsteşarı, emekli kontramiral Paul von Hintze ve Dışişleri Bakanlığı'nda reis, imparatorun gizli müsteşarı İohanes Kriege imzaladılar. Anlaşmanın Kafkasya'ya ilişkin kısmı öncelikle, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü hedef almıştı. Kendi müttefiklerinden gizli olarak Sovyet Rusyası ile anlaşmaya varan Almanya Avusturya-Macaristan'ın çıkarlarını dikkate almamış, Osmanlı İmparatorluğu'na ise aslında ihanet etmişti. Anlaşmada adı geçmeyen bu üçüncü devlet Türkiye idi ki, o, belirlenmiş demarkasyon hattını Azerbaycan askeri birlikleriyle birlikte artık geçmişti (Hesenov, 1993: 119-120; Sovetsko-germanskoye otnoşeniya ot peregovorov v Brest-Litovske do podpisaniya Rappalskogo dogovora, 644.).

116

27 Ağustos tarihli Alman-Rus anlaşmasının imzalanmasından bir gün sonra İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Bernsdorf bu konuda Osmanlı yetkililerine bilgi verdi. Bu haber İstanbul'da büyük bir gerginlik yarattı. 27 Ağustos sözleşmesi İttihat ve Terakki partisinin Genel Kurulu'nda, ayrıca Osmanlı Parlamentosu'nda geniş tartışmalara yol açtı. Osmanlı Devleti'nin sadrazam Talat Paşa Almanya hükümetinden bu sözleşmeyi ratifikasyon etmemesini istedi. Aynı zamanda, Osmanlı hükümeti oluşmuş gerilimle ilgili görüşmeler yapmak için Talat Paşa'nın 1918 yılı 3 Eylül'de Berlin'e gitmesine ilişkin karar kabul etti.

27 Ağustos tarihli Alman-Rus anlaşmasının imzalanmasından sonra Osmanlı Devleti'nin Berlin'deki Büyükelçisi Rıfat Paşa Almanya'nın Dışişleri Bakanı P.Hintze ile görüşerek bu konuda kendi tepkisini gösterdi. Hintze, Türkiye'yi kendi üzerine aldığı sözleşme yükümlülüklerini yerine getirmemekle suçladığında, Rıfat Paşa Almanya'nın aslında mevcut durumla barışmasının önemli olduğunu bildirdi. Rıfat Paşa'nın Almanya'nın 27 Ağustos sözleşmesini tasdik etmemesine ilişkin talebi ise Hintze tarafından kibarca reddedildi (Zürner, 1978: 114).

27 Ağustos sözleşmesi Osmanlı-Almanya ilişkilerini kritik bir noktaya getirse de bu anlaşmayı imzalayan tarafların kendi yükümlülüklerini yerine getirmesi mümkün değildi ve burada birtakım çelişkiler vardı. Rusya Bakü'de çıkarılan petrolün dörtte birini Almanya'ya vermeyi vaat ediyordu. Oysa 31 Temmuz 1918 tarihinden itibaren Bakü Sovyet Rusyası'nın kontrolünden çıkmıştı ve Rusya'nın kendisi bile Bakü'den petrol alamıyordu. Bu da şu anlama geliyordu ki, Rusya artık kendisinin sahip olmadığı Bakü petrolünden Almanya'ya pay vermeyi taahhüt ediyordu. Alman tarihçi U.Baumgart yazıyor ki, Almanya Dışişleri Bakanlığı "Rusların kendilerinin bile Bakü'den petrol alamadığı"na ilişkin haberi bu anlaşmanın imzalanmasından sonra, 30 Ağustos'ta Rusya hükümetinin yayınladığı radyograma ve Eylül başlarından itibaren Petersburg basınında bu konuyla ilgili yer alan yazılardan öğrenebilmişti (Baumgart, 1966: 203). Şunu da belirtelim ki, Baumgart'ın bu iddiası gerçeği yansıtmıyor. Çünkü İngilizlerin Bakü'de olduğuna dair bilgiler 27 Ağustos sözleşmesinin imzalanmasından hayli önce Alman resmi dairelerinde biliniyordu ve Hintze 20 Ağustos'ta Joffe ile yaptığı müzakerelerde İngilizlerin Türk-Alman ortak orduları tarafından Bakü'den çıkarılması için Rusya'nın onayını almaya çalışmıştı (Bihl, 1992: 105). Bu durumda, Almanya resmi dairelerinin İngiliz kontrolünde bulunan Bakü'den Sovyet Rusyası'nın halen petrol almakta devam ettiğine saf bir biçimde inanması gerekir ki, bu da nesnel gerçekliğe uygun değildir. Yine bu anlaşmaya göre, Almanlar İngilizleri Bakü'den çıkartıp şehri Bolşevik idaresine teslim etmeyi taahhüt etmişlerdi. Almanya'nın Gürcistan'daki askeri misyonunun başkanı Kress von Kressenstein ise 2 Eylül 1918 tarihinde Tiflis'ten Berlin'e gönderdiği raporunda yazıyordu ki, Rusların ısrarla talep ettikleri "Türk askeri kuvvetlerinin katılımı olmadan Bakü'nün alınması" bölgede hüküm süren mevcut duruma göre olanaksızdır. 1918 yılı Eylül ayı başlarından itibaren Alman resmi çevreleri şöyle bir kanaate vardılar ki, Sovyet Rusyası'nın Bakü'de cereyan eden olayları etkileme olanağı sıfıra eşittir. Bu nedenle Almanya, artık Eylül ayı başlarından itibaren Bakü'de bulunan çıkarlarını Sovyet Rusyası aracılığıyla değil, yeniden Osmanlı Devleti aracılığıyla temin etme kararına vardı. Şimdi Almanya Genelkurmaylığı Bakü'nün kurtarılmasına "katkı" sağlamak istiyordu. General

Hindenburg Bakü'nün İngilizlerden kurtarılmasında yer almak için iki Alman tugayının Güney Kafkasya'ya gönderilmesine ilişkin Osmanlı Devleti'ne bilgi verdi. Aynı zamanda General Lüdendorf da 13 Eylül'de von Kress'e emir verdi ki, Bakü üzerine saldırıya hazırlanmak ve buna ilişkin rapor etmek gerekir (Baumgart, 1966: 204). Almanya Başkumandanlığı "Bakü'nün alınması" operasyonunu Eylül ayının ikinci yarısı- Ekim ayı başlarına planlamıştı ve bu operasyonla Bakü'ye sahip olmanın yanı sıra, Hazar denizinde kontrolü de ele geçirmeyi amaçlamıştı (Baumgart, 1966: 204).

Bakü'nün Kurtuluşu

Bu arada Enver Paşa bir yandan Kafkas İslam Ordusu tarafından Bakü'nün alınması için Almanya'nın desteğini sağlamaya çalışıyor, diğer yandan da Halil ve Nuri paşalara gizli talimatlar göndererek, mümkün tüm araçları kullanıp Gürcistan'da bulunan von Kress başkanlığındaki Alman ordularının Bakü yönünde ilerlemesini önlemeyi ve böylece Almanların "Bakü operasyonu"nda yer almamasını ısrarla talep ediyordu. Bilindiği gibi, Bakü'de İngilizlerin çok büyük bir gücü bulunmuyordu, Türkiye ve Azerbaycan askeri birliklerinden oluşan Kafkas İslam Ordusu bu işin üstesinden gelebilirdi. Alman birliklerinin müdahalesi ise yeni bir ağır durum yaratabilirdi. Sentrokaspicilerden ve İngilizlerden temizlenen Abşeron petrol madenleri Almanya'nın kontrolü altına girebilirdi. Bu nedenle Türkler bu yardımdan imtina ettiler (Swietochowski, 1988: 187).

10 Eylül'de Bakü'nün kurtarılması görevini doğrudan kendi üzerine alan Nuri Paşa, 13 Eylül'de Bakü üzerine nihai saldırıya başlamaya ilişkin savaş emrini imzaladı. Bakü'deki Sentrokaspi ordusuna General Dokuçayev, İngiliz birliklerine ise Albay Keyvort rehberlik ediyordu. Savunma çalışmalarının ortak kontrolü ise Sentrokaspi Diktatörlüğü'nün Askeri Bakanı Bagratuni ile İngiliz Generali Denstervil tarafından yapılıyordu (Süleymanov, 1999: 337-338.). 13 Eylül'den 14 Eylül'e bağlayan gece saat 4'te Bakü'yü kurtarmak için nihai saldırı başladı. Sabah saat 9'da güya Biçerahov'un iki vapur ordu gönderdiğine ilişkin yayılan söylentiler Sentrokaspicilerde şehri savunmak için bir umut

yaratsa da bir süre sonra anlaşıldı ki, bu gemiler Bakü'den taşıdığı yolcuları boşaltıp, yeniden dönüyorlar.

Havanın şiddetli rüzgârlı olması nedeniyle, İngilizlere ve Diktaturaya ait uçaklar en azından psikolojik etki yaratmak için bu tür havaya kalkamadı. Denstervill acilen kendi askerlerini siperden çıkarttı ve limana getirdi. Denstervill'e öfke duyan Sentrokaspi Diktatörlüğü'nün rehberleri Bakü deniz topçuları tarafından onun gemilerine ateş edileceğiyle tehdit etseler de artık geçti. Akşam saat 11'de İngilizler 70 subay ve 800 askerle Bakü'yü terkedip Enzeli'ye yola çıktılar. Bakü savaşlarında onlar 180 asker ve subay kayıp verdiler (Yusifzade, 1999: 120-121). Bu başarısızlığı nedeniyle General L.Denstervill London tarafından görevden uzaklaştırıldı, ordusu ise feshedildi.

15 Eylül'de cepheden kaçan Diktatörlük ordusunun bir kısmı "askeri bakan" Bagratuni başta olmak üzere Enzeli'ye yola çıktı. Aynı gün Azerbaycan ordusu Bakü'ye girdi. Böylece, 1918 yılı 15 Eylül'de Bakü kurtarıldı ve Azerbaycan hükümeti kendi doğal başkentine sahip oldu. Uluslararası düzlemde bakıldığında ise, Türkiye, Rusya, Almanya ve İngiltere arasında petrol Bakü'sü uğruna yürütülen gergin ve uzlaşmaz mücadele Türkiye'nin galibiyetiyle sona erdi.

Henüz Kafkas İslam Ordusu'nun saldırısı sırasında Denstervill Kafkasya'daki Fransız askeri misyonunun bu arada Bakü'de bulunan temsilcisi Shardineye ile Türklerin eline geçmeden önce şehrin petrol madenlerinin imhasını organize etmeyi düşünüyorlardı ve bu konuda müzakereler yürütmüşlerdi (Denstervill, 1925: 228-229). Bakü'yü terk ettikleri zaman Sentrokaspiciler de Bakü petrol madenlerini imha etme konusunda Mezopotamya'daki İngiliz ordusunun kumandanı General Marshall'dan emir almışlardı. Fakat onlar öyle hızla Bakü'yü terk etmek zorunda kaldılar ki, bu emri icra etmek için zaman kalmadı (Hesenli, 2009: 162).

17 Eylül'de Azerbaycan hükümeti, bir gün sonra ise şehrin etrafında bekleyen Türk askerleri Bakü'ye girdi. Svyatokhovski Osmanlı birliklerinin Bakü sokaklarında zafer yürüyüşünü "Turan yolundaki umutların zirve noktası" adlandırıyor (Swietochowski,

1988: 188). Bakü'nün kurtarılmasından sonra Kafkas İslam Ordusu'nun önündeki temel görev Karabağ'daki Ermeni haydut çetelerinin silahsızlandırılarak Azerbaycan'la Osmanlı Devleti arasında doğrudan bağlantı kurmak ve ayrıca "Dağıstan operasyonu"nu gerçekleştirmek oldu.

Bakü'nün kurtuluşuna ilişkin Mehmet Emin Resulzade yazıyor: "Altı ay tamam huni-ciğer yiyen ahvali-islamiyesinin yüzü gülüyor. Kurban Bayramı gibi mutlu bir günde Bakü tekrar kendi sahiplerinin eline geçiyor ... Kafası meshur Kiyotin kısıkcında bulunan bir kişinin kurtuluşu nasıl bir hayati-novin ise, Bakü'nün istirdadı dahi o oranda muhteşem bir vakıa idi" (Resulzade, 1990: 42-43).

Bakü'nün kurtarılması dolayısıyla düzenlenen kalabalık mitingde Başbakan Feteli Han Hoyski yaşanan olayları değerlendirerek diyordu: "Bizim de yaşamak, özgürce yaşama hakkımız vardır. Ne zırlı araç, hidroplan, kanonerka, dikenli tel, mayın ve teknik araçlar ne İngilizler ve onların uzantıları ne de genel olarak, herhangi bir güç tarihin doğal gidişatını durduramadı, 50 binlik orduya ve techizata sahip olmalarına rağmen, küçük kuvvetin hamlesine karşı koyamayarak Bakü'yü terk etmeleri kendi refahı ve saadetini başkasının felaketi ve mutsuzluğu üzerine kurmaya çalışanlar için ibret olmalıdır" ("*Azerbaydjan*", 19 sentyabrya 1918).

Bakü'nün kurtarılması aynı zamanda Osmanlı siyasi çevrelerinin, özellikle de Enver Paşa'nın büyük sevincine neden oldu (BOA, DH.KMS, no. 48/ 67). Enver Paşa bu münasebetle Halil Paşa'ya, bir kopyasını ise Nuri Paşa'ya gönderdiği telgrafında yazıyordu: "Büyük Turan İmparatorluğu'nun Hazar kıyısındaki zengin bir konuk yeri olan Bakü şehrinin zabtı haberini büyük bir sevinç ve mutlulukla karşılarım. Türk ve İslam tarihi sizin bu hizmetinizi unutmayacaktır. Gazilerimizin gözünden öper, şehitlerimize fatihalar ithaf ederim" (Yüceer, 1996: 127-128.).

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye ekonomisi ağır durumdaydı. Petrol ve petrol ürünlerine büyük ihtiyaç duyduğu için Türkiye hükümeti Bakü petrol madenlerine çok büyük ilgi gösteriyordu. Bakü kurtarıldıktan sonra buradaki Türkiye

birlikleri kumandanlığının ilk emirlerinden biri onun tüm maden işçilerinin hemen işe başlamasına dair emri oldu. Türkiye hükümetinin mali müşaviri Hamit Bey Resulzade ile sohbetinde madenlerin satılmasını ve kiraya verilmesini yasaklayan ve daha önce yapılmış bu tür anlaşmaların yürürlükten kalktığını ilan eden kanun kabul edilmesini önerdi.

Türk askeri kumandanlığı tarafından petrol ürünlerinin taşınması için Bakü-Batum beyaz petrol boru hattının onarımı için önlemler alınıyordu. Aynı zamanda, Bakü'den Batum'a Türkiye ve Almanya için her gün en az 23 sarnıç petrol taşınıyordu. Azerbaycan'dan petrol getirilmesi Türkiye ekonomisinin durumunu biraz hafifletmeye yardım etti. Türk tarihçisi Ahmet Refik'in kaydettiği gibi, o günlerde petrol dolu gemiler birbiri ardına Batum'dan İstanbul'a yola çıkıyordu. Bakü'den yeterince petrol ve beyaz petrol getirilmesi sonucunda İstanbul'da onların fiyatı 10 kat düştü.

Böylece, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında petrol Bakü'süne ve bütün Azerbaycan'a sahip olma uğruna yürütülen gergin mücadele Türkiye'nin galibiyetiyle sona erdi. Bakü mücadelesinde kendine has ağırlığı olan Almanya ve İngiltere devletleri mevcut şartlar dahilinde Türkiye'nin bu başarısı ile barışmak zorunda kaldılar. Sovyet Rusyası ise Rus ekonomisi için hayat kaynağı sayılan petrol Bakü'sünün kaybedilmesi gerçeğiyle bir türlü barışamadı. Rusya'nın Berlin'deki Büyükelçisi Adolf Joffe, Türkiye askerleri Bakü'ye girdikten hemen sonra Almanya hükümetine nota sunarak, buna itiraz etti ve 27 Ağustos tarihli Alman-Rus anlaşmasının ihlal edildiğini bildirdi (Bihl, 1992: 122). Bu arada Osmanlı sadrazam Talat Paşa da "Bakü meselesi"yle ilgili Almanya ile Türkiye arasında oluşmuş gerginliğe açıklık getirmek için Berlin'e gelmişti. Artık şimdi "Bakü" ve bütün "Azerbaycan" meselesi biraz dışarıda, Berlin'de yapılan Türk-Alman-Rus görüşmelerinde çözümünü bulmalıydı.

Berlin Görüşmelerinde Azerbaycan Meselesi

Osmanlı Devleti'nin, Almanya'nın itirazlarına rağmen, Güney Kafkasya'da gerçekleştirdiği aktif askeri operasyonları ve "Bakü meselesi"nde ısrarlı tutumu, buna cevap olarak Almanya'nın

Sovyet Rusyası ile ayrılıkçı görüşmelere başlayarak 27 Ağustos 1918 yılı tarihli gizli Alman-Rus ek sözleşmesini imzalaması, ayrıca Türkiye'nin savaşın başlarında Bulgaristan'a taviz vermeye mecbur olduğu Gümülcine bölgesini geri almak isteği ile ilgili oluşan Türk-Alman anlaşmazlığı tümüyle Almanya-Osmanlı ilişkilerinde büyük bir gerginlik yaratmıştı. Osmanlı hükümeti oluşmuş gerilimle ilgili görüşmeler yapmak üzere sadrazam Mehmed Talat Paşa'nın 3 Eylül'de Berlin'e gitmesi hakkında karar kabul etti. 1918 yılı 5 Eylül'de Dörtler Birliği ülkeleri delegelerinin Viyana'da yapılan toplantısına katılan Talat Paşa ertesi gün buradan Berlin'e geldi ve hemen Alman yetkilileri ile görüşmelere başladı.

7 Eylül'de Alman yetkililerinden Paul von Hintze ve Otto von Lossov ile buluşan Mehmet Talat Paşa Almanya'ya, Türkiye'yi uyarmadan, Rusya ile Kafkasya konusunda gizli anlaşma yapmakla itham etti. Buna cevap olarak Hintze de Türkiye'yi "Bakü'ye saldırmayacağıyla ilgili Almanya'ya verdiği sözü" tutmamakla suçladı (Kurat, 1990: 517). Böylece Berlin görüşmeleri ilk önce karşılıklı suçlamalarla başladı.

Berlin görüşmelerinde Osmanlı Devleti için özel önem arz eden iki konu vardı: 1. Azerbaycan ve genel olarak Kafkasya ile ilgili oluşan Türk-Alman çelişkilerinin giderilmesi ve bölgedeki durumun düzenlenmesi; 2. Gümülcine bölgesinin geri iadesi. Bir zamanlar Bulgaristan'ın savaşa katılması için Almanya'nın ısrarı sonucu Türkiye, nüfusunun bir bölümü Türklerden oluşan Meriç nehrinin güneyindeki Gümülcine bölgesinde Bulgaristan'a taviz vermek zorunda kalmıştı. Romanya'nın mağlubiyeti sonucu yapılmış barış anlaşmasına göre, Dobruca'nın Bulgaristan'a verilmesi ile ilgili Türkiye Gümülcüne'yi geri almaya çalışıyordu. Bulgarların ise buna olumlu bakmaması ihtilaf yaratmıştı (BOA, HR.SYS, no. 2455/ 26). Gümülcüne'nin geriye iadesi meselesi Türkiye'de bir hükümet krizi doğuracak mahiyetteydi. Bu mesele hatta hükümette çatışma ortamı yaratmış ve Talat Paşa ile Enver Paşa'nın istifası talepleri seslenmeye başlamıştı. Bu nedenle Talat Paşa Gümülcüne meselesinde Almanların desteğini almak ve onların aracılığıyla Bulgaristan'a etki yapmak istiyordu. Bunun yanı sıra, Gümülcüne bölgesinin iadesi meselesinin Osmanlı

hükümeti için büyük önem arz etmesine rağmen, Talat Paşa, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya ve Türkistan politikasının Almanya tarafından destekleneceyi takdirde, Türkiye'nin Bulgaristan'a toprakta taviz vermeye hazır olduğunu bildirmişti. Almanya Dışişleri Bakanı P.Hintze ise bildiriyordu ki, Türkiye Bulgaristan'a taviz verdiği arazilerin karşılığında Almanların desteği ile artık Kars, Ardahan ve Batum'u elde etmiştir (Zürner, 1978: 119).

10 Eylül'de Talat Paşa Osmanlı Devleti'nin Kafkasya politikası ile ilgili Almanya Dışişleri Bakanlığı'na bir muhtıra sundu. Muhtıra'da aşağıdaki maddeler yer almıştı: 1. Brest-Litovsk Anlaşması'ndan sonra Rus birlikleri işgal ettikleri bölgelerden ve Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerinden tamamen çıkarılmıştır; 2. Rus birliklerinin çıkarılmasından sonra bu vilayetlerde Rus silahları ile donatılmış Ermeni haydut çeteleri kalmışlardır. Osmanlı hükümeti Güney Kafkasya'da Azeriler, Gürcüler ve Ermenilerden oluşan bir federal cumhuriyetin mevcudluğunu tespit etmiştir; 3. Osmanlı Devleti işgal altındaki vilayetlerini Ermeni haydut çetelerinden temizleme yoluyla geri almak zorunda kalmış ve Zakafkasya Cumhuriyeti'ne Rusya ile savaş durumuna son konulduğunu ve Brest-Litovsk Antlaşması ile Kars, Ardahan ve Batum'un Türkiye'ye verildiğini bildirirse de, cumhuriyetin bunu reddetmesi nedeniyle Türk birlikleri bu üç vilayeti silah gücüne elde etmek zorunda kalmıştır; 4. Askeri operasyonlarla paralel giden Batum görüşmeleri sırasında Güney Kafkasya ile Türkiye arasındaki sınır hattı bazı yerlerde değişikliğe uğramış ve bu konuda Almanya Genel Kumandanlığı'nın onayı alınmıştır; 5. Osmanlı Devleti ne Azerbaycan'da, ne Kuzey Kafkasya'da, ne de Güney Kafkasya'nın herhangi bir yerinde arazi ilhak etme arzusunda değildir ve Türkiye ile Güney Kafkasya'nın her üç cumhuriyeti arasında arazi-sınır meseleleri artık çözülmüştür; 6. Rusya'nın Türkiye'ye karşı sürekli düşman faaliyetleri ve Türkiye'nin gelişme yoluna girmesini engellemek için her türlü araçları kullandığı dikkate alınır, Türk hükümeti Kafkasya'da kuvvetli ve bağımsız bir devletin kurulmasını kendisi için hayati bir mesele olarak görüyor; 7. Osmanlı Devleti şu kanaatte ki, bu amacın gerçekleşmesi için Kuzey ve Güney Kafkasya Müslümanlarının tek

bir devlet halinde birleşmeleri zaruridir; 8. Bakü meselesine gelince: Bu eyaletin nüfusunun yüzde 85'i Müslümandır ve Bakü şehri coğrafi yerleşimi açısından Azerbaycan devletinden başkasına ait olamaz; 9. Öte yandan Bakü'süz güçlü, hayati olanaklara sahip, kuvvetli bir Azerbaycan devletinin kurulması da mümkün değildir (Kurat, 1990: 518-519).

Talat Paşa bunları bildirdikten sonra Alman hükümetinden aşağıdaki maddelerin kabul ve tasdik edilmesini istedi: 1. Bakü'yü de kendi bünyesine alan Azerbaycan Cumhuriyeti ile Gürcistan ve Ermenistan'ın bağımsız devletler olarak Almanya tarafından tanınması; 2. Sınırları ayrıca olarak tespit edilecek Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'nin bağımsız bir devlet olarak Almanya tarafından tanınması; 3. Türkiye bu savaş döneminde müttefiklerine önemli hizmetlerde bulunmuştur ve bulunmaya devam edecektir. Birçok düşman kuvvetlerini kendi üzerine çekmekle, Türkiye sahip olduğu insan kaynaklarının hepsinden faydalanmıştır ve şu an bu kaynakların tükenmekte olduğunu kararlılıkla gözlemlemektedir. Bu nedenle gerek Türkiye'nin gerekse de müttefiklerin çıkarları uğruna Kafkasya'daki ve Türkistan'daki geniş insan kitlesinden yararlanılması planlanmıştır. İstanbul hükümeti Türkistan'ın siyasi ve askerî açıdan teşkilatlandırılması işinde Almanya hükümetinin kapsamlı ve verimli yardımını istiyor ve Türk hükümetinin bu ülkede yukarıda belirtilen amaçlarının gerçekleştirilmesi yolunda ona tam serbestlik verilmesini arzu ediyor. Türkistan'da teşkil edilecek kuvvetlerden (Talat Paşa'ya göre, Türkistan'daki 14 milyon Müslüman nüfusun örgütlenmesi öngörülmüştü) Hindistan yönünde kullanarak İngiltere için ciddi tehlike yaratmak mümkün olacaktır (Kurat, 1990: 519-520; Bihl, 1992: 114).

Talat Paşa Türkistan'ı hedef göstermekle "Türkiye'nin temel hedefinin Bakü olmadığı" görüntüsünü yaratmak istiyordu. Fakat Almanya hükümeti ilk önce Talat Paşa'nın ileri sürdüğü isteklerden hiçbirini makul bulmadı ve hatta Sovyet Rusyası'nın Berlin'deki Büyükelçisi Adolf Joffen'in Türk muhtırası ile ilgili görüşlerini öğrenme yoluna girdi. Almanya Dışişleri Bakanlığı'nda reis, imparatorun gizli danışmanı Kriege 11 Eylül'de Joffe ile görüşerek bu konuda Sovyet tarafının görüşünü öğrenmek

amacıyla Türk muhtırasını ona sundu. Joffe bu muhtırayla ilgili kendi düşüncesini ifade ederek kaydetti ki, “Zakafkasya Cumhuriyeti” denen devlet ne Sovyet Rusyası, ne de başka bir devlet tarafından tanınmamıştır ve bu bölge eskiden olduğu gibi, şimdi de Rusya'nın arazisi olarak görülmektedir. Türkiye'nin Güney Kafkasya'daki hükümetlerle imzaladığı anlaşmaları Sovyet Rusyası tanımıyor. Bunun yanı sıra, Sovyet hükümeti Türkiye ile Rusya arasında bir Kafkas devletinin oluşturulmasını memnuniyetle kabul eder, ama böyle bir devletin oluşturulması için Kuzey ve Güney Kafkasya Müslümanlarının bir araya getirilerek tek devlet halinde birleşmesini reddetmekte ve burada bağımsız Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan devletlerinden oluşan tampon devletlerin oluşturulmasını daha makul bulmaktadır (Kurat, 1990: 521-522).

Şunu da belirtelim ki, Joffe'nin fikirlerinde birçok çelişkiler vardı. Eğer Sovyet hükümeti Türkiye ile Rusya arasında Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan devletlerinden oluşan tampon devletlerin oluşturulmasını gerçekten de uygun buluyorduyorsa, aslında bu devletler artık mevcuttu ve Sovyet tarafının da mevcut realiteyle barışması gerekiyordu. Ama Sovyet Rusyası iddia ediyordu ki, “ulusların kendi kaderini tayin etme” hakkı yalnızca Sovyet hükümeti ile bu halklar arasındaki anlaşma temelinde çözülebilir ve bu meselede herhangi bir dış müdahale kabul edilemez. Aslında bu mesele, Stalin'in beyan ettiği gibi, yalnızca “halkın sosyalizmi seçmesi” şartı ile gerçekleştirilebilirdi ve bu durumda da Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin yalnızca formal bağımsızlığı söz konusu olabilirdi, nitekim, bir müddet sonra biz buna tanık olacağız.

Almanya hükümeti Talat Paşa'nın muhtırasına Sovyet tarafının yaklaşımını öğrendikten sonra, 12 Eylül'de Sadrazama cevap verdi. Bu cevaptan anlaşıldığına göre, Almanya yalnızca Sovyet Rusyası'nın kabul ettiği esasları destekleyecekti. Berlin hükümeti bildiriyordu ki, Azerbaycan ve Ermenistan'ın tanınmasına esas oluşturacak hiçbir uluslararası hukuk normları olmadığından, Almanya onları tanıyacak durumda değildir. Sovyet hükümetinin beyan ettiği “ulusların kendi kaderini tayin etme ve hatta ayrılma” hakkı yalnızca Sovyet hükümeti ile bu milletler arasında karşılıklı

anlaşma yoluyla çözülebilir ve herhangi bir devlet buna karışamaz. Bu prensibe Dörtler Birliği tarafından şimdiye kadar (Finlandiya, Letonya, Litvanya, Estonya, Polonya, Ukrayna ve Gürcistan meselelerinde) uyulmuştur (Kurat, 1990: 522-523). Buna dayanarak Almanya hükümeti Azerbaycan, Ermenistan ve Kuzey Kafkasya'nın bağımsız bir devlet olarak tanınmasının imkânsız olduğunu bildiriyordu. Kısacası, Almanya Rusya'nın rızası olmadan Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımak istemiyordu. Bununla birlikte, Almanya hükümeti bildiriyordu ki, eğer bu meselede uluslararası hukuk normlarının uygulanmasını mümkün kılacak şartlar oluşursa, o zaman Almanya Bakü şehrinin de dahil olduğu Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını tanımaya her an hazır olacaktır. Bunun için ise her şeyden önce, Türk birliklerinin 27 Ağustos tarihli Alman-Rus ek sözleşmesinde tespit edilen demarkasiya hattının gerisine çekilmesi şart koşuluyordu. Almanlar Türkiye'nin taleplerinden yalnızca birini- Türkistan'da İngiltere'ye karşı cephe açmayı memnurlukla karşıladılar ve bu konuda birlikte hareket etmeyi ve yardım göstermeyi vaat ettiler. Genel olarak Almanya'nın tutumu Türkiye'yi kesinlikle tatmin etmiyordu. Fakat Türkiye'nin bu koşullar altında Almanya'ya etki yapması mümkün değildi. Ancak Talat Paşa Alman yetkilileri ile müzakereleri sürdürüyordu.

Osmanlı-Alman Protokolü ve Azerbaycan

Berlin'de yoğun müzakerelerin yapıldığı bu arada Talat Paşa İstanbul'dan sevindirici bir telgraf aldı. Telgrafta deniliyordu: "Allah'ın yardımı ile Bakü 30 saatlik şiddetli savaştan sonra 15.09.1334 (1918) tarihinde saat dokuz sularında ele geçirilmiştir ... (Aydemir, 1985: 425)" Kafkas İslam Ordusu tarafından Bakü'nün alınması olayı Alman yetkililerinin Türklere karşı sert tutumunun yumuşamasına neden oldu. 18 Eylül'de Talat Paşa'ya yeni anlaşma metni sunuldu. Türkiye tarafı ise artık Kafkasya'da kazanmış olduğu gerçek üstünlüğünü korumaya çalışıyordu ve bunun için Almanya'ya bir takım ekonomik tavizler (örneğin: Rusya 27 Ağustos sözleşmesi ile Bakü'de çıkarılan petrolün dörtte bir kısmını Almanya'ya vaat ettiği halde, Türkiye bölgedeki tüm kaynakların hiçbir tarafın üstünlüğü olmadan, eşit şekilde Osmanlı Devleti ile Almanya arasında paylaşılacağını öneriyordu vb.)

vermekle onun aracılığıyla Kafkasya cumhuriyetlerinin bağımsızlığının Rusya tarafından tanınmasına çalışıyordu. Bakü'nün Türkler tarafından alınması Sovyet Rusyası tarafından sert şekilde büyük tepki gördü. Berlin'deki Rus Büyükelçisi A.Joffe 27 Ağustos tarihli Alman-Rus ek sözleşmesinin artık yürürlükten kalktığını beyan etti. Bununla paralel olarak Sovyet hükümeti Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan Brest-Litovsk anlaşmasını kabul etmeyeceğini bildırıyordu (Baumgart, 1966: 205-206; Bihl, 1992: 122). Bütün bunlar karşısında Almanya hükümeti tek çıkış yolunu Osmanlı Devleti ile uzlaşmada gördü.

Talat Paşa'nın Alman yetkilileri ile yaptığı yoğun müzakerelerin sonucu olarak, 1918 yılı 23 Eylül'de Osmanlı Devleti ile Almanya arasında 7 maddeden oluşan gizli "Osmanlı-Alman protokolü" imzalandı (BOA, HR.SYS, no. 2303/14; BOA, HR.SYS, no. 2397/6). Belgeyi Türkiye tarafından Talat Paşa, Almanya tarafından ise P.Hintze imzaladılar. İçeriğinde Güney Kafkasya'dan başka Kuzey Kafkasya, Türkistan ve İran'a ait maddelerin de olduğu "Osmanlı-Alman protokolü"nün temel hedefi Azerbaycan oldu. Bu protokole göre:

1. Osmanlı Devleti Kafkasya Azerbaycan'ı, Gürcistan ve Ermenistan cumhuriyetlerini şimdiden bağımsız bir devlet olarak tanımak arzusunda olduğunu beyan ediyordu. Almanya imparator hükümeti ise sadece Gürcistan'ı tanımaya hazır olduğunu bildırıyor ve bu kararını Azerbaycan ve Ermenistan'a konsoloslar göndererek oralarda aslında mevcut olan hükümetlerle ilişki kurmadan önce yapmayacağını beyan ediyordu.

Kafkasya cumhuriyetlerinin Osmanlı Devleti tarafından tanınmasından dolayı Türkiye ile Rusya arasında oluşan gerginliği gidermek ve bu iki ülke arasındaki ilişkileri normalleştirmek için Almanya hükümeti elinden gelen her şeyi yapmayı taahhüt olarak kabul ediyordu.

Osmanlı hükümeti Azerbaycan ve Ermenistan'daki askeri birliklerini geri çekmeyi taahhüt ediyordu. Bunun karşılığında Almanya hükümeti Azerbaycan ve Ermenistan cumhuriyetlerinin Rusya tarafından tanınması için çaba gösterecekti.

2. Osmanlı Devleti Kuzey Kafkasya ve Türkistan'da bağımsız devletlerin yaratılması için çalışmak, bu devletler ile ittifak kurmak ve bu devletlerin askeri potansiyelini oluşturup müttefiklerin yararına kullanmak niyetinde olduğunu bildiriyordu.

Almanya imparator hükümeti Osmanlı Devleti'nin bu girişimine yardım edemeyeceğini üzüntüyle dile getirmekle birlikte bu konuda itiraz ve muhalif tutum da sergilemeyeceğini taahhüt ediyordu.

3. Osmanlı Devleti ile Almanya savaş devam ettiği müddetçe müttefiklerin Kafkasya memleketlerinin tüm ekonomik kaynaklarından eşit tarzda yararlanacakları konusunda anlaşmaya varıyor ve bunun sağlanması için her iki devlet çeşitli Kafkasya hükümetlerine nüfuz edecekti. Osmanlı Devleti savaş devam ettiği sürece özel hakların korunması kaydıyla Bakü petrol yataklarının, petrol endüstrisinin, Tiflis-Bakü demir yolunun ve Bakü-Batum petrol boru hattının kontrolünün Almanya hükümetine verilmesi için Azerbaycan Cumhuriyeti'ni etkilemeyi ve kendi topraklarında olan kısımlar (Bakü petrolünün taşınmasına ilişkin ulaşım araçları öngörülüyor) için elinden gelen her şeyi yapmayı taahhüt ediyordu. Almanya da taahhüt ediyordu ki, o, Bakü'de çıkarları olan ülkeler arasında kararlaştırılacak bir adil oran çerçevesinde diğer iki müttefiki ile beraber Osmanlı Devleti ve Rusya ile çeşitli Kafkas hükümetlerini de Bakü'de üretilen petrolden yararlandıracaktır.

4. Almanya hükümeti Kırım ve Rusya Müslümanlarının milli, dini ve kültürel haklarının korunmasının Osmanlı Devleti için özel önem arz ettiğini teyit ediyordu.

5. Almanya imparator hükümeti Karadeniz'deki Rus donanması meselesinin Osmanlı Devleti için özel önem taşıdığını kabul ediyordu. Bu meselenin kesin çözümü için Almanya hükümeti tüm araçlarla Osmanlı donanmasının güçlendirilmesine çalışacağını taahhüt ediyordu.

6. Osmanlı Devleti Azerbaycan topraklarında yaşayan Alman sömürgecilerin haklarının Azerbaycan hükümeti tarafından korunması için elinden geleni yapacağını taahhüt ediyordu.

7. Almanya imparator hükümeti ile Osmanlı hükümeti Brest anlaşmasının yedinci maddesi uyarınca, İran'ın toprak bütünlüğü ve egemenliğinin korunmasından yana olduklarını bildiriyorlardı. Osmanlı Devleti İngiltere'ye karşı yürütülen savaş bittikten sonra kendi birliklerini İran topraklarından çıkaracağını taahhüt ediyordu (BOA, HR.SYS, no. 2303/14; BOA, HR.SYS, no. 2397/6).

Osmanlı Devleti 23 Eylül 1918 tarihli “Osmanlı-Alman protokolü”nü imzalayarak Batum Antlaşması ile elde ettiği imtiyazların bir kısmını Almanya ile paylaşmalı olsa da Bakü'nün Azerbaycan'a ait olduğunu Almanlara kabul ettirebildi. Osmanlı Devleti'nin Kafkasya cumhuriyetlerinin bağımsızlığını tanıma isteğine karşın Almanya sadece Gürcistan'ın bağımsızlığını tanımaya hazır olduğunu bildiriyordu. Bununla birlikte, Almanlar taahhüt ediyorlardı ki, Azerbaycan ve Ermenistan'ın bağımsızlığının Rusya tarafından tanınması için çaba gösterecekler. Almanya Rusya'nın rızası olmadan Azerbaycan ve Ermenistan'ın bağımsızlığını tanımak istemiyordu. Almanya'nın Osmanlı birliklerini Güney Kafkasya'dan çıkarma isteği ise onun bölgede Türkiye'nin konumunun güçlenmesinden ve Türklerin tek başına Bakü'ye sahip olmasından rahatsız olmasıyla ilgiliydi. Osmanlı Devleti kendi ordularını Güney Kafkasya'dan çıkaracağını taahhüt etse de Talat Paşa şu kanaatte idi ki, Batum anlaşmasından sonra olduğu gibi, bundan sonra da Kafkasya İslam Ordusu veya Azerbaycan ordusu adı altında Türk birlikleri bölgede kendi misyonlarını gerçekleştireceklerdir.

Osmanlı Devleti ile Almanya Kafkasya'nın doğal kaynaklarından birlikte eşit tarzda yararlanma konusunda anlaşmaya vardılar. Ama Almanya'nın savaş ihtiyaçları ile ilgili Bakü meselesinde ısrarlı tutumu Türkiye'nin taviz vermesine neden oldu. Türkiye Bakü petrol endüstrisinin ve petrole ilişkin ulaşım araçlarının yönetimini savaşın sonuna kadar Almanya'ya veriyor ve Azerbaycan hükümetini bu konuda ikna etmeyi taahhüt ediyordu.

23 Eylül 1918 tarihli “Osmanlı-Alman protokolü”nün maddeleri 27 Ağustos tarihli Alman-Rus ek sözleşmesinin maddeleri ile

çelişiyordu. Bu da Almanya'nın 27 Ağustos anlaşmasından resmi veya gayri resmi şekilde vazgeçmesi demektir.

Talat Paşa Berlin'de Alman yetkilileri ile Azerbaycan'la ilgili yoğun görüşmeler yaptığı bir sırada Kafkasya İslam Ordusu tarafından 15 Eylül'de Bakü şehri ele geçirildi. Bakü'nün Türkler tarafından alınması haberi Sovyet hâkim çevrelerine ulaşır ulaşmaz RSFSC Halk Dışişleri Komiseri Georgi Çiçerin hemen harekete geçti ve 19 Eylül'de Berlin'deki Rus Büyükelçisi Joffe'ye Bakü etrafında yaşananlara ilişkin uzun bir telgraf çekti. Telgrafta Bakü'nün alınması sırasında Türk askerleri tarafından gerçekleştirilen “görülmemiş dehşetler”den bahsediliyor ve Almanların dikkatinin bu konuya yöneltmesi isteniliyordu. Çiçerin, ayrıca bildiriyordu ki, “Bakü'nün Türkler tarafından zaptı Türkiye'nin Brest-Litovsk sözleşmesini kaba surette bozması” demektir ve bu yüzden de “Sovyet hükümeti bundan sonra kendisini Türkiye ile barış ortamında hissedemez” (Kurat, 1990: 549-550). Belirtelim ki, Brest-Litovsk Antlaşması ile Osmanlı Devleti ve Rusya arasında barış ilan edilse ve diplomatik ilişkiler kurulsada bu iki ülke arasındaki ilişkilerde barıştan bahsetmek olanaksızdır. 1918 yılı 9 Ağustos'ta Osmanlı Devleti'nin Moskova Büyükelçisi Galip Kemal Bey'in Moskova'yı terk etmesinden sonra aslında bu iki ülke arasında doğrudan diplomatik ilişkiler kesilmişti ve yalnızca her iki ülkenin Berlin'deki büyükelçileri aracılığıyla ilişkiler mevcuttu. Bu durumda da Sovyet Rusyası Türkiye'ye ait meselelerle ilgili Türkiye'den ziyade Almanya'ya başvurmayı tercih ediyordu.

Bakü'nün alınmasından sonra Sovyet hükümetinde endişe yaratan meselelerden biri de Almanya'nın yarı-resmi “Norddeutsche Allgemeine Zeitung”, “Lokal Anzeiger” ve başka gazetelerinde “Bakü'nün Türk birlikleri tarafından alınması” ile ilgili memnuniyet ifade eden makalelerin yayınlanması idi. 1918 yılı 21 Eylül'de Çiçerin Almanya'nın Moskova Başkonsolosu Herr Hauşild'e nota vererek Alman gazetelerinde çıkan yazılarla ilgili kendi tepkisini gösterdi ve Türk birliklerinin 27 Ağustos tarihli Alman-Rus anlaşmasında öngörülen demarkasiya çizgisini geçip Bakü'yü almakla Almanya'ya verdiği vaatleri yerine yetirmemekle suçladı (Dokumenti vneşney politiki SSSR, T. 1, s. 492-493). Aynı

gün Berlin'deki Rus Büyükelçisi Joffe de Almanya Dışişleri Bakanlığı'na aynı içerikli bir nota verdi (Dokumenti vneşney politiki SSSR, T. 1, s. 494-497).

Bakü'nün Türk orduları tarafından alınmasından sonra Sovyet hükümeti Osmanlı Devleti ile ilişkilerini kesme kararına vardığını Almanya'ya bildirdi ve aynı zamanda, 20 Eylül'de bununla ilgili olarak İstanbul hükümetine nota verdi. Notada, “Brest-Litovsk anlaşmasında Kars, Ardahan ve Batum vilayetleri için öngörülen referandumun Türkiye tarafından tek taraflı ve zoraki surette gerçekleştirildiği ve bunun için de Sovyet Rusyası tarafından bu referandumun sonuçlarının tanınmadığı” vurgulandıktan sonra Türk ordularının askeri operasyonları sürdürerek “Rusya Cumhuriyeti'nin çok önemli şehirlerinden biri” sayılan Bakü'yü ele geçirmesi Sovyet Rusyası'nın topraklarına tecavüz olarak değerlendiriliyor ve buna keskin biçimde itiraz ediliyordu. Notada deniliyordu: “... Sovyet hükümetinin tüm itirazlarına rağmen, Osmanlı hükümeti son yarım yıl boyunca aralıksız olarak Brest-Litovsk sözleşmesini bozmuştur. Nihayet, şimdi o, Rusya Cumhuriyeti'nin çok önemli şehirlerinden birini ele geçirmiş ve korkunç yıkıma maruz bırakmıştır. Osmanlı hükümeti böyle yapmakla gösterdi ki, Rusya ile Türkiye arasında Brest-Litovsk anlaşması artık mevcut değildir. Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Hükümeti itiraf etmek zorundadır ki, Osmanlı hükümetinin tavırları Rusya ile Türkiye arasında barış ilişkileri kuran Brest-Litovsk anlaşmasını bu iki devlet arasında gerçekte iptal etmektedir” (BOA, HR.SYS, no. 2303/10; Dokumenti vneşney politiki SSSR, T. 1, s. 490-492).

Sovyet Rusyası'nın Osmanlı Devleti'ne gönderdiği bu nota 21 Eylül'de “İzvestiya” gazetesinde yayınlandı ve radyo ile okundu. Osmanlı Devleti'nin Moskova'da, Rusya'nın da İstanbul'da Büyükelçisi olmadığı için Sovyet hükümeti notayı Rusya'nın Almanya'daki büyükelçisine gönderdi. Joffe Berlin'deki Türk Büyükelçisi aracılığıyla bu notayı Osmanlı hükümetine iletmeliydi.

Belirttiğimiz gibi, bu zaman Osmanlı sadrazamı Talat Paşa ile Dışişleri Bakanı Ahmet Nesimi Bey Berlin'de idiler ve Alman yetkilileri ile Azerbaycan'la ilgili görüşmeler yapıyorlardı.

Bakü'nün ele geçirilişi esnasında Sovyet Rusyası'nın sert direnişini gören ve aynı zamanda, Çiçerin'in 20 Eylül tarihli notasıyla ilgili bilgi alan Osmanlı yetkilileri, Berlin'deki Rus Büyükelçisi ile görüşerek "Bakü meselesi"ni müzakere etmeğe karar verdiler. Bu arada Rusya Halk Dışişleri Komiserliği de Joffe'ye, "Bakü'nün Türkler tarafından Sovyet makamlarına teslim edilmesini temin etmek için" Berlin'de görüşmelere başlamasını tavsiye etmiştir (Kurat, 1990: 525.). Joffe, Talat Paşa ve Ahmet Nesimi beyle görüşmeler yapabilmesi için Dışişleri Komiserliği'nden 20 Eylül tarihli notanın Berlin'deki Osmanlı Büyükelçiliği'ne resmen teslim edilmesinin geciktirilmesini istedi ve bu konuda Çiçerin'in rızasını aldı. Bu nedenle notanın Osmanlı Büyükelçiliği'ne resmen sunulması 3 Ekim'e kadar uzatıldı. Talat Paşa da bu notadan Alman yetkilileri aracılığıyla ve notanın Fransızca yayınlanan radyo versiyonundan haberdar olabilmmişti. Kısacası, 20 Eylül tarihli nota Türklere henüz resmen teslim edilmemişti.

Sovyet hükümetinin 20 Eylül tarihli notası ile Rusya ile Türkiye arasında diplomatik ilişkilerin kesildiğini ve Brest-Litovsk anlaşmasının Türkiye'ye ait kısmının yürürlükten kalktığını bildirmesinden hemen sonra Joffe Almanya'nın Dışişleri Bakanı Hintze ile görüştü ve durum hakkında ona bilgi verdi. Joffe, bu münasebetle Sovyet Rusyası'nın Türkiye'ye savaş ilan etmesi gerektiğini de dile getirdi (Kurat, 1990: 553-554.).

1918 yılı 21 Eylül'de Talat Paşa ve Nesimi Bey Berlin'deki Sovyet Büyükelçiliği'nde Joffe ile buluşarak görüşmelere başladılar. Talat Paşa'nın tutumuna göre, "Bakü meselesi" yalnızca barış yoluyla, görüşmeler yoluyla çözülmeliydi. Joffe'nin Türkiye'nin Brest-Litovsk anlaşmasını bozması ile ilgili iddiasına yanıt olarak Talat Paşa bildirdi ki, Türkiye'nin Rusya arazisini kesinlikle ilhak etme niyeti yoktur. Talat Paşa Bakü'nün alınmasında Türk ordularının iştirakını inkâr etti, Nuri Paşa'nın ise resmi bir şahıs olmadığını ve hiçbir resmi görev taşımadığını bildirdi. Tarafların her birinin kendi tutumunda ısrar etmesi sonucu uzun süren bu görüşmelerden hiçbir sonuç hasıl olmadı ve görüşmelerin sürdürülmesi kararı alındı (Kurat, 1990: 554).

22 Eylül'de Talat Paşa ve Nesimi Bey Joffe ile yeniden buluşarak görüşmeleri sürdürdüler. Joffe yine de Türkiye'nin sürekli olarak Brest-Litovsk anlaşmasını bozduğunu anlatmaya çalıştı ve birçok örnekler verdi. Örneğin: "Türkiye Sovyet hükümeti tarafından tanınmayan Kafkasya Cumhuriyeti'ni tanımış ve onunla yeni sınır hattı tespit etmiştir; Türk orduları Rusya topraklarına girerek, Rus askerleri ile savaştılar. Bunların her biri savaşa neden olabilecek mahiyette idi, fakat Sovyet hükümeti bunlar karşısında sabrediyordu. Bakü'nün Türkler tarafından işgali ise artık Sovyet hükümetinin sabrını tüketmiştir" (Kurat, 1990: 554). Joffe, ayrıca iddia ediyordu ki, güya "Kafkasya Müslümanları Türkiye'nin baskısı altında Rusya'dan ayrılarak kendi devletlerini kurmuşlar". Müslüman köylülerinin beylerin ve zenginlerin zulmünden azap çekmelerine proleter Rusyası'nın "katlanmayacağını" beyan eden Joffe, Kafkasya Müslümanlarının Şii, Türklerin ise Sünni olduklarını öne sürüyor, Müslüman Şii köylülerinin Sünni Osmanlı ağalarını istemediğini iddia ediyordu. Müslümanlar arasında mezhepçiliğin körüklenmesinin Rusya'nın geleneksel politikası olduğunu iyi bilen Talat Paşa Rus büyükelçisinin bu asılsız iddialarını reddederek bildirdi ki, "bak, ben Türküm ve Şiyim" (ARDA, f. 894, say. 10, iş 150, v. 1-2; Topçibaşev, 1994: 9).

Uzun görüşmelerden sonra Talat Paşa "Türkiye'nin Kafkasya meselelerine hiçbir şekilde karışmayacağına dair resmi yazılı bir garanti vermeye hazır olduğunu" bildirdi. Osmanlı sadrazamı onu da beyan etti ki, "Türkiye'nin Rusya hesabına hiçbir toprak ilhak etme niyeti yoktur ve Kafkasya'da bulunan Türk birlikleri hemen geri çekilecektir" (Kurat, 1990: 554-555). Talat Paşa'nın bu tür tutumunun izahı şu ki, sadrazam artık Kafkasya konusunda Almanya ile anlaşmaya varabilmişti ve bu anlaşma 23 Eylül'de imzalanan "Osmanlı-Alman protokolü" ile tespit edildi. Almanya Azerbaycan'ın bağımsızlığının Sovyet Rusyası tarafından tanınması için çaba göstereceğine ilişkin taahhütte bulunmuştu. Bu nedenle Talat Paşa Joffe ile yapılan görüşmelerde ne pahasına olursa olsun, Azerbaycan'ın bağımsızlığının Sovyet hükümeti tarafından tanınması için azami gayret gösteriyordu. Joffe de sırasıyla, buna cevap olarak kesin şekilde beyan ediyordu ki, Sovyet hükümeti tarafından Azerbaycan'ın bağımsızlığı tanındığı

takdirde bile, Rusya ekonomisi için büyük önem arz eden petrol Baküsü Azerbaycanlılara verilmeyecektir (Bayur, 1991: 246).

Talat Paşa Türk birliklerinin Kafkasya'dan çıkarılacağını bildirirse de onun bu önerisi Rus büyükelçisini tam olarak tatmin etmedi. Joffe Türk birlikleri ile beraber Azerbaycan ordusunun ve tüm askeri araç gereçlerin Bakü'den çıkarılmasını istedi. "Türkiye'nin Rusya ile barış içinde yaşama arzusunda olduğunu ve Bakü meselesini müzakere yoluyla çözmek istediğini" beyan eden Talat Paşa Rus büyükelçisinin bu isteğini de kabul etti (Kurat, 1990: 555).

Joffe Osmanlı sadrazamı ve Dışişleri Bakanı ile yaptığı görüşmeler ve yapılan öneriler hakkında hemen Moskova'ya bilgi verdi. Fakat RSFSC Halk Dışişleri Komiseri Çiçerin Talat Paşa'nın bu önerilerinden tatmin olmadı. O, Joffe'ye gönderdiği cevap telgrafında "20 Eylül tarihli notanın yayınlanmasına ve radyotelgrafla yayımlanmasına rağmen, görüşmeleri devam ettirebilmek için bu notanın Türklere resmen sunulmasının geciktirilmesinin gerektiğini" bildirdikten sonra kaydediyordu ki, Talat Paşa'nın önerileri Sovyet hükümeti için makul sayılabilir, ama Türkiye karşısında "Bakü'nün Sovyet makamlarına devredilmesi"ne ilişkin ek şartın koşulması önemlidir. Çünkü bu olmazsa, Türk ordularının "Azerbaycan ordusu" adı altında kendi yerlerinde kalacakları hiçbir şüphe doğurmamaktadır (Kurat, 1990: 555).

24 Eylül'de Talat Paşa ile Nesimi Bey yeniden Joffe ile görüştüler. Joffe Bakü'nün Türk birlikleri tarafından derhal boşaltılıp Sovyet makamlarına devredilmesini ve işgal sırasında oluşmuş hasarın Türkiye tarafından karşılanmasını talep etti. Sovyet büyükelçisinin galip devletin temsilcisi olarak ileri sürdüğü bu haksız taleplere cevap olarak Talat Paşa açıkça beyan etti ki, Türkiye herhangi bir araziyi Sovyet Rusyası'na devretmeyecektir, çünkü bizim Kafkasya'daki milletlerin içişlerine karışma niyetimiz yoktur (Kurat, 1990: 555). Sovyet Rusyası'nın "Bakü'nün Sovyet makamlarına devredilmesi" vb. talepleri mevcut duruma göre çok mantıksızdı. Bu nedenle Talat Paşa kesin olarak bu taleplere karşı çıktı. Ama Joffe yine de kendi taleplerinde ısrar ediyordu. Buna

cevap olarak Talat Paşa bildirdi ki, Sovyet Rusyası tarafından Ahıska ve Ahılkelek bölgeleri de Türkiye arazisi olarak kabul edildiği takdirde, o, Türk ordularını ve sivil personeli Brest-Litovsk sözleşmesinde tespit edilen çizgiye kadar geri çekmeye hazırdır ve bundan daha fazla hiçbir taviz veremeyecektir. Askeri durumun ağır olması ve ülkedeki heyecanlar Talat Paşa ve Nesimi Bey'in aynı gün, 24 Eylül'de Berlin'i terk edip İstanbul'a hareket etmelerine neden oldu. Türk-Sovyet görüşmelerinin Berlin'deki Osmanlı Büyükelçisi Rıfat Paşa ile Joffe arasında sürdürülmesi kararı alındı.

Bu arada Joffe Talat Paşa ile yaptığı görüşmeler hakkında Çiçerin'e telgraf göndererek yazıyordu ki, Türkiye aşağıdaki maddeleri kabul ettiği takdirde Sovyet Rusyası ile anlaşmaya varabilecektir:

1. Türkler tüm nizami ve gayri nizami ordu birliklerini, askeri araç gereçleri ve sivil personeli Brest-Litovsk'ta tespit edilmiş sınır çizgisinin gerisine çekecekler;

2. Oluşmuş zarar ve hasarın ödenmesi için uluslararası komisyon oluşturulacaktır;

3. Şartların yerine getirilmesine ilişkin Almanya'nın güvencesi alınacaktır. Sovyet Rusyası Bakü ve tüm Güney Kafkasya'yı tam ele geçirenedek Alman birlikleri belli bölgelerde yerleştirilecek ve Türklerin kendi yükümlülüklerini yerine getirip getirmediğini denetleyecektir (Kurat, 1990: 556).

Joffe bu telgrafta şunu da bir daha kaydediyordu ki, 20 Eylül tarihli notanın Türklere resmen sunulmasının geciktirilmesi önemlidir ve görüşmeleri sürdürmek gerekir. Çiçerin ise Joffe'ye gönderdiği cevap telgrafında bildiriyordu ki, Sovyet hükümeti kendi talepleri ile ilgili Türklere 30 Eylül'e kadar kesin bir cevap bekliyor ve eğer bu süre içinde cevap gelmezse, Rusya-Türkiye ilişkileri kesilmiş sayılacaktır (Kurat, 1990: 556-557). Joffe derhal bu barede Rıfat Paşa'ya bilgi verdi ve acil cevap beklediğini bildirdi.

Talat Paşa ile Nesimi Bey Eylül ayı sonlarında İstanbul'a geldiler ve Bakü meselesini kabin toplantısında müzakere ettiler.

Ama nedense Talat Paşa'nın Joffe'ye vaat ettiği cevap gecikti. Bu nedenle Rifat Paşa Joffe'den kesin cevap için sürenin 2 Ekim'e kadar uzatılmasını istedi. Joffe ayrıca, Almanya aracılığı ile de Türkiye'ye baskılarını sürdürüyordu. Bu arada Almanya'nın İstanbul'daki Büyükelçisi Bernsdorf Bakü meselesiyle ilgili olarak Talat Paşa ve Enver Paşa ile görüşüp "Türk birliklerinin geri çekileceğini ve Rifat Paşa'ya ayrıntılı bir talimatnamenin gönderilmek üzere olduğunu" öğrendi ve bu konuda Berlin'e bilgi verdi. Almanya Dışişleri Bakanlığı da bunları hemen Joffe'ye bildirdi. Joffe de sırasıyla Çiçerin'i bu konuda bilgilendirdi.

3 Ekim'de Rifat Paşa Joffe'ye bildiriyordu ki, Güney Kafkasya'daki Türk orduları artık geri çekilmeye başlamışlardır. Belirtelim ki, gerçekten de bu tarihte Bulgaristan cephesinde durumun ağır olması ile ilgili Osmanlı hükümeti Trakya'yı korumak amacıyla diğer cephelerinden, Kafkasya cephesi de dahil olmak üzere, bazı askeri birliklerini geri çağırmişti. Ama şurası da bir gerçektir ki, Türk ordusu bu günlerde Bakü'den Dağıstan'a doğru ilerlemekteydi.

3 Ekim'de Joffe Berlin'deki Osmanlı büyükelçisine nota verdi (BOA, HR.SYS, no. 2374/2; Dokumenti vneşney politiki SSSR. T. I, s. 509-510). Bu notada Sovyet hükümeti Türkiye'nin kendi birliklerini Brest sözleşmesinde tespit edilen sınırlara çekmesini, Türk birlikleri tarafından boşaltılan arazilerin Sovyet Rusyası'na verilmesini, Brest anlaşmasının şartlarının bozulması sonucunda Türk birliklerinin Rusya'ya uğrattığı hasarı tespit etmek için özel uluslararası komisyonun kurulmasını, her iki ülkenin Almanya imparator hükümetine başvurarak, bu yükümlülüklerin yerine getirilmesinde garantör olmasını rica etmekten oluşan taleplerini bir daha ileri sürdü. Notada daha sonra deniliyordu: "Bugün bana bilgi verdiler ki, Osmanlı hükümeti kendi birliklerine Brest anlaşmasının belirlediği sınıra kadar çekilmelerini emretti ve artık bu çekilme başlamıştır. Benim "bu, ileri sürülmüş taleplerimin Türkiye tarafından kabul edilmesi demek midir ki, Türk gayri nizami birlikleri de çekilir ve gerikalan talepler de kabul edilir mi" gibi sorularıma Osmanlı hükümeti tarafından talimatın olmamasına güvenen Majesteleri (Rifat Paşa kastediliyor - V.G.)

cevap verme durumunda değildir” (BOA, HR.SYS, no. 2374/2; Dokümenti vneşney politiki SSSR, T. I, s. 509-510).

Mevcut durumda Sovyet hükümetinin pozisyonu şöyleydi: Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan dediği devletlerle Batum'da imzaladığı anlaşmalara göre, Gürcülere ait bazı önemli araziler Türkiye'ye ilhak edilmiştir. Oysa, Sovyet hükümeti ile yapılan müzakerelere göre (Talat Paşa Berlin'de yapılan müzakereler kastediliyor) Türkiye Batum sözleşmesini değil, Brest-Litovsk sözleşmesini uygulamalıdır. Artık savaşın sonunun yaklaştığını hisseden Sovyet Rusyası Türkiye'nin zor duruma düşmesini fırsat bilerek diplomatik inisiyatifi ele alıp, Batum anlaşmaları ile Türkiye'ye verilen Ahıska, Ahılkelek, Gümrü ve diğer bölgelerin de iadesini talep ediyordu.

Joffe Rıfat Paşa'ya sunduğu notanın sonunda şunu da not ediyordu ki, “Majesteleri sadrazamın arzusu ile tarafımdan yapılan görüşmeleri artık kesilmiş olduğunu düşünüyorum ve kendi hükümetimin talimatlarını yerine getirerek, Siz Majesteleri'ne işçi-köylü hükümetinin Osmanlı hükümetine gönderdiği notayı (20 Eylül 1918 yılı tarihli notayı – V.G.) gönderiyorum” (BOA, HR.SYS, no. 2374/2; Dokümenti vneşney politiki SSSR. T. I, s. 510).

Bu arada Rıfat Paşa'nın İstanbul'dan beklediği talimat geldi. Bu talimata göre, Rıfat Paşa ile Joffe arasında aşağıdaki maddelerden oluşan protokol imzalanmalıydı:

“1. Türk nizami orduları ve gayri nizami birlikleri talimatçılar ve memurlarla birlikte hemen Kafkasya'dan çıkarılacaktır. Ancak Brest-Litovsk anlaşmasının IV. maddesinin III. paragrafında adı geçen arazi (Kars, Ardahan ve Batum vilayetleri kastediliyor – V.G.) buraya dahil değildir. Tüm askerlerin ve askeri araç gereçlerin bölgeden çıkarılması süreci bu protokolün imzalanmasından sonra dört hafta içinde tamamlanacaktır.

2. Rusya tarafından ileri sürülen, Türk birliklerinin Kafkasya'daki hareketinin neden olduğu zarar ve hasarın ödenmesi meselesi oluşturulacak karma bir komisyon tarafından yapılacak incelemelerin sonuçlarına göre tanzim edilmek üzere sonraya bırakılacaktır.

3. Rus ve Türk hükümetleri I. ve II. Maddelerdeki taahhütlerin yerine getirilmesi ve Türk askerlerinin Hazar Denizi istikametinden İngilizlerden korunması meselelerinde Almanya hükümetine güvence verme isteği ile müracaat edecekler” (Kurat, 1990: 559-560).

Rıfat Paşa bu protokol taslağını Joffe'ye sundu. Joffe de 5 Ekim 1918 tarihinde bu proje hakkında Çiçerin'e bilgi verdi. Ama Halk Dışişleri Komiseri bu proje ile tatmin olmadı. Çiçerin Bakü ve tüm Güney Kafkasya'nın Türk birlikleri tarafından Sovyet makamlarına teslim edilmesinde ısrar ediyordu. Talat Paşa ise Bakü'yü ve diğer arazileri Sovyet Rusyası'na değil, milli Azerbaycan hükümetine teslim etmek istiyordu. Protokol taslağında da Türklerin Bakü'yü Sovyet Rusyası'na teslim etmeleri hakkında hiçbir kayıt yoktu. Bu durumda Sovyet hükümeti Berlin'deki yetkili temsilcisine Türk protokolünü imzalamama talimatını verdi. 7 Ekim'de Lenin ve Sverdlov'un imzası ile Joffe'ye şöyle bir telgraf gönderildi: “Bakü'yü makamlarımıza vermeye ilişkin teklif kabul edilmedikçe, Türkiye protokolünü imzalamaya razı değiliz, çünkü bu madde olmadığı halde tahmin edebiliriz ki, Bakü'yü İtilaf devletlerine teslim etme hususunda İtilaf devletleri ile gizli anlaşma imzalanmıştır” (Dokümenti vneşney politiki SSSR. T. I, s. 513; Lenin, 1970: 151). Aslında böyle bir anlaşma yoktu ve Rusya'nın bu “kaygısı” gerçeğe uygun değildi. Ayrıca, Sovyet hükümeti Türk birliklerinin yalnızca Brest-Litovsk'ta tespit edilmiş sınırlara kadar geri çekilmesini, hatta bu anlaşma ile Türkiye'ye verilen Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerinden de çıkarılmasını talep ediyordu. Bu nedenle Sovyet Rusyası Türkiye'nin önerdiği protokolü kabul etmedi ve bu, taslak olarak kaldı. Sovyet hükümeti Türkiye ile diplomatik ilişkilerini kesme kararını katileştirdi.

Sovyet Rusyası'nın Osmanlı Devleti'ne verdiği 3 Ekim 1918 tarihli ve bununla birlikte gönderilen 20 Eylül tarihli notalarına Osmanlı Dışişleri Bakanlığı tarafından 6 Ekim'de cevap verildi. Nesimi beyin imzaladığı bu nota Berlin'deki Rus Büyükelçisi Joffe aracılığıyla Rusya Halk Dışişleri Komiserliği'ne gönderildi. Notada belirtiliyordu ki, Brest-Litovsk anlaşmasına göre Rusya işgal altında olan Doğu Anadolu eyaletlerini boşaltıp Türkiye'ye

devretmesini ve bu bölgelerde bulunan silahlı haydut çetelerini silahsızlandırmayı taahhüt ettiği halde, geri çekilen Rus orduları Türkiye'ye karşı Ermeni haydut çetelerini silahlandırdılar ve bu durum karşısında Osmanlı Devleti bu arazileri silah yoluyla almak zorunda kaldı. Bundan sonra Türkiye Brest-Litovsk barış anlaşmasını tanımak istemeyen “Zakafkasya Federasyonu” ile karşılaşmış ve sonuçta Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerini de savaş sonucu elde etmiştir. Brest sözleşmesine uygun olarak yapılan referandumun sonuçlarına göre bu araziler Osmanlı Devleti'ne ilhak edilmiştir. Osmanlı hükümeti Sovyet hükümetinin yapılan referandumla ilgili iddialarını kabul etmiyor, çünkü bu iddiaların hiçbiri gerçeğe uygun değildir (Kurat, 1990: 693-694).

Nesimi bey sözlerini şöyle sürdürüyordu: “eğer Sovyet Rusyası eski imparatorluk topraklarında yaşayan halklarla ilgili olarak ilan ettiği «halkların kendi kaderini tayin etme” hukukunda samimiyse, o zaman bu hakkı Kafkasya halklarına da şamil etmesi lazım. Öte yandan, Sovyet hükümeti bu hakkın Ermeni meselesinde Türkiye'ye karşı uygulamasını uygun bildiği halde, Türkiye de kendini savunmak amacıyla Kafkasya devletlerine yaklaşımıyla ilgili yürüttüğü politikada haklıdır (Kurat, 1990: 695).

Bakü meselesine gelince, notada kaydediliyordu ki, İngilizlerin Bakü'den çıkarılması savaş açısından Osmanlı Devleti için askeri zaruretti. Osmanlı askerleri tarafından Bakü'deki nüfusa karşı işlenen zulüm ve talanlara ilişkin Sovyet iddialarına gelince, bunlar tamamen asılsızdır. Kafkasya'daki Türk askeri operasyonları yalnızca silahlı haydut çetelerine ve İngilizlere karşıydı. Notanın sonunda “Osmanlı Devleti'nin Sovyet Rusyası ile daima dostça yaşamak istediği ve hiçbir zaman Brest-Litovsk sözleşmesine aykırı hareket etmediği” vurgulanıyor ve “Türk askeri operasyonlarının ancak Türkiye'nin mevcudiyetini tehlikeye sokan silahlı Ermeni haydut çetelerine ve İngilizlere karşı yöneldiği” bildirildikten sonra kaydediliyordu ki, “bu amaçlara ulaşıldıktan (tehlike savuştuktan) sonra Osmanlı hükümeti kendi birliklerine askeri araç gereçleriyle birlikte Brest-Litovsk'ta tespit edilmiş sınır hattına çekilme emri vermiş ve çekilme hemen başlamıştır” (Kurat, 1990: 561, 695).

Belirtelim ki, Nesimi beyin bu notasının önceki kısmı (silahlı Ermeni haydut çetelerine karşı askeri operasyon zorunluluğu, referandum vb.) doğrudu, ama “Bakü'nün alınması” ile ilgili olan kısımda Osmanlı Devleti'nin temel amaçlarının örtbas edilmesine gayret edilmişti. Nota genelde, çok yumuşak bir tarzda yazılmış ve Osmanlı Devleti'nin Rusya ile anlaşmak istemesinin bir ifadesiydi. Bu nota, artık çökmekte olan bir devletin, yakın günlerde istifasını sunacak bir hükümetin Dışişleri Bakanı'nın kaleminden çıkmış ve Kafkasya ile ilgili anlaşmaların artık hiçbir hükmünün kalmayacağını anlaşıldığı bir zamandaki siyasetin bir ifadesiydi. Bu nota, aynı zamanda Osmanlı imparator hükümetinin Sovyet Rusyası'na gönderdiği son diplomatik belge idi.

RSFSC Halk Dışişleri Komiseri Çiçerin 10 Ekim'de Osmanlı Devleti'nin Dışişleri Bakanı Nesimi beye yeni bir nota ile müracaat etti (Dokumenti vneşney politiki SSSR. T. 1, 514-516). Bu notada Nesimi beyin Çiçerin'e gönderdiği 6 Ekim tarihli notasında ileri sürülen hükümler yalanlanıyor ve önceki Sovyet talepleri bir daha tekrar ediliyordu. Çiçerin, Brest-Litovsk anlaşmasında Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerinin ahalisinin kendi gelecek kaderlerini komşu devletlerle, özellikle Türkiye ile (ancak yalnız Türkiye ile değil) karşılıklı rıza temelinde çözümlemesinin yansıdığını vurguluyor ve bu vilayetlerde Türkiye tarafından tek taraflı olarak ve “zoraki” biçimde yapılan referandumun sonuçlarının Sovyet hükümeti tarafından tanınmadığını beyan ediyordu. Notada öncelikle Bakü'nün ve bağımsızlığı Almanya tarafından tanınan Gürcistan hariç, Güney Kafkasya'nın geri kalan tüm topraklarının Sovyet makamlarına verilmesi, ayrıca Türk saldırılarından kaynaklanan zarar ve hasarın ödenmesi talep ediliyordu (Dokumenti vneşney politiki SSSR. T. 1, s. 514-516.). Sovyet Rusyası'nın tutumuna göre, Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerinde yapılan referandumun sonuçları Sovyetler tarafından tanınmadığı için Türkiye 1914 yılı sınırlarına çekilmeliydi ve bundan sonra iki ülke arasında dostluk ilişkilerinin onarılması mümkün olacaktı. Böyle asılsız iddialar nedeniyle Berlin'de yapılan Türk-Rus görüşmeleri başarısızlıkla sonuçlandı ve iki ülke arasında yalnızca Berlin'deki büyükelçileri

aracılığıyla mevcut olan diplomatik ilişkiler de kesildi. Çiçerin'in 10 Ekim 1918 tarihli notası da cevapsız kaldı.

Sonuç

1918. yılın yazında Bakü uğrunda geden Osmanlı-Rusya-Almanya mücadelesi Türkiye'nin galibiyetiyle sona erdi. Bakü mücadelesinde kendine has ağırlığı olan Almanya ve İngiltere devletleri mevcut şartlar dahilinde Türkiye'nin bu başarısı ile barışmak zorunda kaldıysa da Sovyet Rusyası petrol Bakü'sünün kaybedilmesi gerçeğiyle bir türlü barışamadı.

Talat Paşa'nın Almanya ziyareti (6-24 Eylül 1918) ile Berlin'de başlayan Türk-Alman-Rus görüşmelerinin merkezinde "Azerbaycan meselesi" duruyordu. Osmanlı diplomasisi bu görüşmelerin birinci aşamasında büyük tavizler vererek, Azerbaycan ve genel olarak Kafkasya konusunda Almanya ile mutabakata varabildiyse de ve bu mutabakatı 23 Eylül 1918 tarihli "Osmanlı-Alman protokolü" ile tespit edebildiyse de Türk-Rus görüşmelerinde başarı elde etmek mümkün olmadı. Osmanlı Devleti, Azerbaycan'ın bağımsızlığı Sovyet Rusyası tarafından tanındığı takdirde, kendi birliklerini Güney Kafkasya'dan çıkarmaya hazır olduğunu bildirirse de bölgeyi kendi arazisi gibi gören ve özellikle de petrol Baküsünü hiç kimseye taviz vermek istemeyen Sovyet hükümeti uzlaşmaz tutum benimsedi ve onun bu tutumu Osmanlı-Rusya ilişkilerinin kesilmesi ile sonuçlandı (BOA, HR.SYS, no. 2459/31). Sovyet Rusyası böyle bir pozisyon benimsemesinde Dünya savaşında Almanya-Osmanlı bloğunun yenilgisinin artık göz önünde olması da rol oynadı.

1918 yılı 30 Ekim'de Osmanlı Devleti Mondros Mütarekesi'ni imzalamak zorunda kaldı. Mondros Mütarekesi'nin on birinci maddesine göre Türkiye ordusu kısa süre sonra Güney Azerbaycan'ı ve Güney Kafkasya'yı terk etmeliydi. Azerbaycan'da olan Osmanlı birliklerine bir hafta içinde Bakü'den ve bir ay içinde Azerbaycan'dan çıkmaya ilişkin ultiimat verildi. Barışığın on beşinci maddesine göre Batum anlaşması ile Türkiye'nin kontrolüne geçen Güney Kafkasya demiryolu Müttefiklerin denetimine veriliyordu. Müttefikler Batum'u ele geçirme hakkına sahiptiler ve nihayet, Türkiye Müttefikler tarafından Bakü'nün

işgal edilmesine hiçbir itiraz etmemeliydi (BOA, HR.SYS, no. 2305/20; BOA, HR.SYS, no. 2397/6, v. 21-22; Bıyıklıoğlu, 1962: 42-43; Klyuçnikov, 1926, 188.). Mondros Mütarekesi'nden sonra Azerbaycan, İngiliz birliklerinin kontrolüne girdi.

Almanya teslimiyet sözleşmesini imzalayınca, Sovyet Rusyası Brest anlaşmasının yürürlükten kalktığını beyan etti. Bununla da Sovyet Rusyası, Azerbaycan siyaseti konusunda yeni bir aşamaya geçti. Osmanlı Devleti ise savaşta yenilmesi nedeniyle İngilizlerin kontrolü altına girdi. Artık İstanbul hükümeti derin sosyo-ekonomik ve siyasi kriz yaşıyordu ve bu hükümetin önündeki öncelikli mesele Türkiye'nin varlığını korumaktan ibaretti. Bu nedenle Osmanlı Devleti Azerbaycan'da ve bütün Kafkasya bölgesinde yaşanan siyasi ve askeri süreçleri etkileme durumunda değildi. 1920. yılın başlarında iç savaştan galibiyetle çıkan Sovyet Rusyası, hemen Bakü'yü ele geçirmek uğrunda harekate başladı. Azerbaycan'a yerleştirilen XI Bolşevik Kızıl Ordusu 27 Nisan 1920'de Azerbaycan Cumhuriyeti'ni sukuta uğrattı Bakü ve Azerbaycan'ı işgal etti.

Kaynakça

"Azerbaydjan", 19 sentyabrya 1918.

Aydemir Ş. S. (1985). *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa. 1914-1922*. İstanbul: Remzi Kitapevi.

Azerbaycan Respublikası Dövlət Arşivi (ARDA), f. 894, siy. 10, iş 30; f. 894, siy. 10, iş 150; f. 970, siy. 1, iş 7;

Azerbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdaresi Siyasi Səndədlər Arşivi (ARPIİSSA), f. 276, siy. 3, iş 117; f. 277, siy 2, iş 7.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), HR.SYS, no. 2398/7; no. 48/67; no. 2455/26; no. 2303/10; no. 2303/14; no. 2374/2; no. 2305/20; no. 2397/6; no. 2459/31.

Baumgart, W. (1966). *Deutsche Ostpolitik 1918. Von Brest-Litovsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges*. Wien-München.

- Bayur, Y. H. (1991). *Türk İnkılabı Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bıyıklıoğlu, Tevfik (1962). *Türk İstiklal Harbi I. Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Bihl, W. (1992). *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte. Die Zeit der versuchten kaukasischen Staatlichkeit (1917-1918)*. Teil II. Wien-Köln-Weimar, Böhlau Verlag.
- Bulleten Tsentrokaspiya, 3 Avgust 1918.
- Denstervil L. Britanskiy imperializm v Baku i Persii. 1917-1918. Vospominaniya. Per. s angl. B.Rudenko. Tiflis, Sovetskiy Kavkaz, 1925.
- Dokumenti vneşney politiki SSSR (1957). T. 1, (7 noyabrya 1917 g – 31 dekabrya 1918 g. Red. kollegiya: İ.N.Zemskov i dr.). Moskova: Gospolitizdat.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı Arşivi (ATASE), A. 4/3671, K. 2922, D. 512, F. 27.
- Halil Paşa (1997). *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş*. (Hazırlayan: Taylan Sorgun). İstanbul: Kamer Yay.
- Hesenli, C. (2009). *Azerbaycan Halk Cümhuriyyetinin Harici Siyaseti (1918-1920)*. Bakı: "Garisma" MMC.
- Hesenov, C. (1993). *Azerbaycan beynelhalk münasibetler sisteminde. 1918-1920*. Bakı: Azernesr.
- İbrahimov, Z. (1970). *V.İ.Lenin ve Azerbaycanda sosyalist inkilabının gelebesi*. Bakı: Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı.
- İkdam, 9 Eylül 1334/1918, № 7752.
- Kurat, Akdes Nimet (1990). *Türkiye ve Rusya*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Lenin, V. İ. (1970). *Azerbaycan hakkında*. (Tertib eden: C.B.Kuliyev). Bakı: Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı.
- Musayev, İsmayıl (1996). *Azerbaycanın Nahçıvan ve Zengezur bölgelerinde siyasi veziyyet ve harici dövlətlərin siyaseti (1917-1921-ci illər)*. Bakı: Bakı Universiteti Neşriyyatı.

Pipiya, G. V. (1978). *Germanskiy imperializm v Zakavkazye v 1910-1918 gg.* Moskva: Nauka.

Rezulzade, M.E. (1990). *Azerbaycan Cümhuriyyeti.* Bakı: Elm.

Rüşdü, E.K. (1934). Büyük Harpte Bakü Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası. *93 Sayılı Askeri Mecmuanın Tarih Kısmı*, Haziran 1934, S. 34.

Sovetsko-germanskiye otnoşeniya ot peregovorov v Brest-Litovske do podpisaniya Rapalsskogo dogovora (1968.). *Sbornik dokumentov*, red. Kollegiya, S.Dernberg i dr. T. 1. 1917-1918 g. Moskva: Politizdat.

Süleymanov, M. (1999). *Kafkaz İslam Ordusu ve Azerbaycan.* Bakı: Herbi Neşriyyat.

Swietochowski, T. (1988). *Müslüman Cemaat'ten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920.* İstanbul: Bağlam Yayınları.

Swietochowski, T. (2000). *Rusiya ve Azerbaycan: serhedyanı bölge keçid dövründe.* Bakı: Hazar Universitesi.

Topçibaşev, A. A. (1994). *Diplomatiçeskiye besedi v Stambule (zapisi çrezviçaynogo poslannika i polnomoçnogo ministra Azerbaydjanskoy Respubliki).* 1918-1919 gg. Bakı: Ergyun.

Yusifzade, S. (1999). Birinci dünya müharibesinin sonunda ingilis işğalı ve Bakının azad edilmesi. *Tarih ve onun problemleri*, S. 2, s. 114-122.

Yüceer, Nasır (1996). *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağistan Harekâtı.* Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları.

Zürrer, W. Kaukasien (1978). *1918-1921. Der Kampf der Grobmächte um die Landbrücke zwischen Schwarzem und Kaspischem Meer.* Düsseldorf: Droste Verlag.

Klyuçnikov, Y. B.-Sabanin A.B. (1926). *Mejdunarodnaya politika noveşego vremeni v dogovorakh, notakh i deklaratsiyakh. Ç. II. Ot imperialistiçeskoy voynı do snyatiya blokadi s Sovetskoy Rossii.* Moskva: Litizdat NKİD.